

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЗАПОРІЗЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

ФАКУЛЬТЕТ СОЦІАЛЬНОЇ ПЕДАГОГІКИ ТА ПСИХОЛОГІЇ
КАФЕДРА ПСИХОЛОГІЇ

КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА МАГІСТРА

**на тему: ВПЛИВ ДИТЯЧО – БАТЬКІВСЬКИХ ВІДНОСИН НА РІВЕНЬ
АГРЕСИВНОЇ ПОВЕДІНКИ ДІТЕЙ СТАРШОГО ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ**

Виконала: студентка II курсу,
групи 8.0530-1з
спеціальності: 053 Психологія
освітньої програми: 053 Психологія
Світла Яна Василівна
Керівник: к.психол.н., доцент кафедри
психології Мосол Н.О.
Рецензент: к.псих.н., доцент кафедри
психології Грандт В.В.

Запоріжжя

2021

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЗАПОРІЗЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

Факультет соціальної педагогіки та психології
Кафедра психології
Рівень вищої освіти магістр
Спеціальність 053 Психологія
Освітня програма Психологія

ЗАТВЕРДЖУЮ

Завідувач кафедри _____

к.психол.н., доцент. Н.О. Губа

« _____ » _____ 2021 р.

ЗАВДАННЯ

НА КВАЛІФІКАЦІЙНУ РОБОТУ СТУДЕНТЦІ

Світлій Яні Василівні

1. Тема роботи Вплив дитячо–батьківських відносин на рівень агресивної поведінки дітей старшого дошкільного віку

керівник роботи Мосол Н.О. к.психол.н., доцент кафедри психології

затверджені наказом ЗНУ від «30» липня 2021 року № 1137-с

2. Строк подання студентом роботи _____

3. Вихідні дані до роботи аналіз психолого-педагогічної літератури.

4. Зміст розрахунково-пояснювальної записки дослідити проблему агресивної поведінки дітей старшого дошкільного віку, як соціально-психологічного феномену; виявити особливості впливу дитячо-батьківських відносин на рівень агресивної поведінки дітей; визначити необхідні засоби, які здатні знизити або скорегувати агресивну поведінку дітей старшого дошкільного віку.

5. Перелік графічного матеріалу: 14 малюнків, 4 таблиці.

6. Консультанти розділів роботи

Розділ	Прізвище, ініціали та посада консультанта	Підпис, дата	
		Завдання Видав	Завдання Прийняв
Вступ	Мосол Н.О., доцент		
Розділ 1	Мосол Н.О., доцент		
Розділ 2	Мосол Н.О., доцент		
Розділ 3	Мосол Н.О., доцент		
Висновки	Мосол Н.О., доцент		

7. Дата видачі завдання _____

КАЛЕНДАРНИЙ ПЛАН

№ з/п	Назва етапів кваліфікаційної роботи	Строк виконання етапів роботи	Примітка
1	Збір та систематизація матеріалу	січень-березень 2021 р.	Виконано
2	Робота над вступом	березень 2021 р.	Виконано
3	Робота над першим розділом	квітень-травень 2021 р.	Виконано
4	Робота над другим розділом	червень-липень 2021 р.	Виконано
5	Робота над третім розділом	вересень 2021 р.	Виконано
6	Написання висновків	жовтень 2021 р.	Виконано
7	Передзахист	листопад 2021 р.	Виконано
8	Нормоконтроль	листопад 2021 р.	Виконано

Студент _____ Я.В. Світла

Керівник роботи _____ Н.О. Мосол

Нормоконтроль пройдено

Нормоконтролер _____ О.М. Грединарова

РЕФЕРАТ

Кваліфікаційна робота магістра: 101 сторінку, 4 таблиці, 14 малюнків
94 джерел, 6 додатків.

Об'єкт: агресивна поведінка, як психологічний феномен.

Предмет: вплив дитячо-батьківських відносин на рівень агресивної поведінки дітей старшого дошкільного віку.

Мета: виявити особливості впливу батьківського ставлення на рівень агресивної поведінки дітей старшого дошкільного віку.

Гіпотеза: між стилем батьківського виховання і рівнем агресивної поведінки існує певний взаємозв'язок, а саме: не тільки авторитарний, а й поблажливий стиль виховання слугує причиною високого рівня агресивної поведінки серед дітей старшого дошкільного віку.

Методи дослідження: теоретичні (теоретичний і порівняльний аналіз психолого-педагогічної літератури); емпіричні (спостереження; бесіда; тестування, проективна методика)

Наукова новизна роботи полягає в тому, що з'ясовано зв'язки агресивної поведінки старших дошкільників з рівнем соціальної адаптації, низьким рівнем сформованості навичок соціальної взаємодії, з несприятливим емоційним мікрокліматом в родині та пасивним, або авторитарним батьківством

Практичне значення наукової роботи полягає в тому, що результати теоретичного та емпіричного дослідження можуть бути використані будь-якими спеціалістами, що працюють з зазначеною віковою групою та мають інтерес до питання значення впливу дитячо-батьківських відносин на формування дитини, та безпосередньо, агресивної поведінки старших дошкільників.

АГРЕСІЯ, АГРЕСИВНІСТЬ, АГРЕСИВНА ПОВЕДІНКА, СТАРШИЙ ДОШКІЛЬНИК, СІМЕЙНЕ ВИХОВАННЯ, ДИТЯЧО-БАТЬКІВСЬКІ ВІДНОСИНИ

SUMMARY

Svetlaya Y.V. The influence of parent-child relationship on the level of aggressive behavior in older preschool children

Master's qualification work: 101 pages, 4 tables 14 drawings, 94 sources, 6 appendices.

Subject: Aggressive behavior as a psychological phenomenon.

Subject: Influence of parent-child relations on the level of aggressive behavior of preschool children.

Objective: to find out the specifics of the influence of a parent's attitude on the level of aggressive behavior of older preschool children.

Hypothesis: there is a certain interconnection between the style of parental education and the level of aggressive behavior, i.e. not only authoritarian, but also a gentle style of education is the cause of high level of aggressive behavior among older preschool age children.

Research methods: theoretical (theoretical and comparative analysis of psychological and pedagogical literature); empirical (observation; interview; test, projective technique)

The scientific novelty of the work lies in the correlation between the aggressive behavior of senior preschool children and the level of social adaptation, low level of social interaction skills, unpleasant emotional climate in the family and passive or authoritarian fatherhood.

The practical value of the scientific work lies in the fact that the results of theoretical and empirical research can be used by any specialists, Any specialty professionals who work with this age group and are interested in the importance of the influence of parent-child relationships on the formation of the child, and, consequently, the aggressive behavior of older preschooler.

AGGRESSION, AGGRESSIVENESS, AGGRESSIVE BEHAVIOR, OLDER PRESCHOOLER, FAMILY EDUCATION, PARENT-CHILD RELATIONSHIP.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	6
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНИЙ АНАЛІЗ ФЕНОМЕНУ АГРЕСИВНОЇ ПОВЕДІНКИ У ДІТЕЙ СТАРШОГО ДОШКІЛЬНОО ВІКУ У СИСТЕМІ ДИТЯЧО-БАТЬКІВСЬКИХ ВІДНОСИН.....	11
1.1. Теоретичний аналіз основних понять, що характеризують агресивну поведінку у зарубіжній і вітчизняній літературі	11
1.2. Генезис агресивної поведінки.....	21
1.3. Психологічні особливості проявів дитячої агресії в поведінці	27
РОЗДІЛ 2. ТЕОРЕТИЧНИЙ АНАЛІЗ ВПЛИВУ ДИТЯЧО-БАТЬКІВСЬКИХ ВІДНОСИН НА АГРЕСИВНУ ПОВЕДІНКУ ДІТЕЙ СТАРШОГО ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ.....	37
2.1. Сутність дитячо-батьківських відносин та їх вплив на рівень агресивної поведінки дітей старшого дошкільного віку.....	37
2.2. Аналіз батьківського ставлення до дитини: визначення поняття та видів.....	39
2.3. Формування гармонійних взаємовідносин батьків з дітьми старшого дошкільного віку.....	42
РОЗДІЛ 3. ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ВПЛИВУ ДИТЯЧО-БАТЬКІВСЬКИХ ВІДНОСИН НА АГРЕСИВНУ ПОВЕДІНКУ СЕРЕД ДІТЕЙ СТАРШОГО ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ	46
3.1. Методологічна основа дослідження	46
3.2. Аналіз та інтерпретація результатів дослідження впливу дитячо-батьківських відносин на агресивну поведінку серед дітей старшого дошкільного віку	53
3.3. Програма корекційних занять для дітей старшого дошкільного віку зі зниження рівня агресивної поведінки.....	64
ВИСНОВКИ.....	69
СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ	74
ДОДАТКИ.....	82

ВСТУП

Реалії сьогодення такі, що будь-яка людина намагається досягти успіху в різних сферах життєдіяльності: здобути гарну освіту, отримати хорошу роботу, прихильність в колективі, визнання в суспільстві, любові в родині.

Отже, сучасне суспільство висуває перед кожною особистістю певні вимоги, щодо формування саме тих якостей та рис, які будуть сприяти ефективній взаємодії та більш адаптивному існуванню в умовах сьогодення.

Ми знаємо, що дитинство – це основа для формування особистості людини. Це також найкращий період, коли правильна організація життя та виховання, створення належних умов, стають запорукою повноцінного розвитку дитини. В перші роки свого життя діти отримують першочергові знання про навколишній світ, у них формується певне ставлення до оточуючих, до праці, виробляються звички і навички поведінки, формується характер. Різні соціально-психологічні умови виховання дітей впливають по-різному на формування їхньої соціальної поведінки. Ті соціальні і економічні зміни, які відбуваються в суспільстві, безпосередньо впливають на всі сфери життєдіяльності людини.

Люди, особливо в останні роки, перевантажені негативними емоціями, що закономірно веде до прояву ворожості, конфліктів, вияву агресії, зокрема і у сімейних стосунках. Саме тому, дуже часто, свої негативні емоції, гнів і роздратування батьки «виплескують» на дітей. Подібне поводження з дітьми веде до розвитку в них агресивності і перетворює її в життєвий стиль підростаючої особистості. Від того, як складаються відносини дорослого і дитини залежить нервово-психічне і моральне здоров'я маленької особистості та утворюється відповідна поведінка.

Сьогодні дитина живе і формується як особистість в агресивному середовищі, в якому треба вміти відстоювати свої інтереси, бути гнучким, мати лідерські якості і здібності до всебічного розвитку в сучасному суспільстві.

Щоб дитина дошкільного віку могла реалізувати свій потенціал, їй необхідно цьому навчати, зокрема вправляти в умінні проявляти витримку, терплячість, емоційну сприйнятливність, пояснювати доцільність коректної, неагресивної поведінки в конфліктних ситуаціях, аналізувати наслідки як адекватної так і агресивної поведінки. Це першочергова задача, яка стоїть перед батьками, бо саме вони є прикладом і взірцем для наслідування дитиною правильної поведінки, яка буде слугувати запорукою гармонійних відносин з однолітками і суспільством взагалі.

Багато дітей спостерігають зразки асоціальної поведінки у власній родині. Найпоширенішим проявом дезадаптації дітей є агресивна поведінка, яку вважаємо однією з найгостріших проблем сьогодення.

Працюючи з дітьми дошкільного віку вихователі кожного дня стикаються з такою проблемою, як агресивна поведінка дітей. Зазначимо, що агресивність в багатьох дітей дошкільного віку проявляється як імпульсивність і невміння взаємодіяти з іншими дітьми та дорослими. Батьки намагаються з'ясувати, чому їхні діти деруться, кусаються, штовхаються, влаштовують істерики і погано себе поводять. В ході бесіди з батьками стає очевидним, що на першому місці для прояву агресивної поведінки дітей дошкільного віку виявляється нестача батьківської любові, уваги, часу, турботи і спілкування, або навпаки, гіперопіка і вседозволеність.

Як відомо, до п'яти шестирічного віку агресивність у поведінці дітей не є порушенням, але у старшому дошкільному віці, за наявності певних факторів (байдуже ставлення батьків, вседозволеність, моральне насилля у вигляді образ і приниження, виявлення батьками нелюбові до дитини), агресивність може закріплюватися і трансформуватися зі специфічної форми поведінки в її порушення.

Агресивна поведінка дітей – актуальна проблема в умовах сьогодення, яка впливає не тільки на взаємини дитини з батьками, однолітками, вихователями, але створює чималий дискомфорт для неї самої.

Прояви агресії в дитячому віці являються проблемою, яка все більше і більше хвилює вихователів і батьків. В дошкільному віці можна спостерігати певні «дзвіночки», які впливають на розвиток агресивності та агресивної поведінки у дітей.

Важливим завданням як для батьків, так і для педагогів, є як можна раніше розпізнати агресивну поведінку дошкільника та виявити її причини. Саме в дошкільному віці агресивність і агресивна поведінка дитини знаходиться на стадії формування, тому ще можливо прийняти необхідні заходи, які здатні знизити, або скорегувати агресивну поведінку дітей старшого дошкільного віку.

На думку багатьох психологів, серед яких можемо зазначити Л.І. Божович, С.Д. Максименко, А.О. Реан, Є.О. Смірнова, В.М. Холмогорова, В.У. Кузьменко та інших, дошкільний вік є важливим для формування і закріплення різних поведінкових актів.

Деструктивні реагування характерні для більшості дошкільників, але із засвоєнням правил і норм організації діяльності вони поступаються соціально схвальним формам поведінки. Однак, у певної категорії дітей прояви агресії не тільки зберігаються, а й розвиваються, трансформуються у стійкі риси характеру. Внаслідок цього знижується продуктивний потенціал дитини, деформується її особистісний розвиток. Слід констатувати, що питання агресивної поведінки дітей дошкільного віку у сучасній науці залишаються недостатньо вивченими. У зв'язку з цим особливої актуальності набуває проблема взаємозв'язку дитячо-батьківських відносин з проявами агресивної поведінки у дітей, зокрема старшого дошкільного віку.

Актуальність даної проблеми визначила вибір теми нашого дослідження: «Вплив дитячо-батьківських відносин на рівень агресивної поведінки у дітей старшого дошкільного віку».

Об'єкт дослідження: агресивна поведінка, як психологічний феномен.

Предмет дослідження – вплив дитячо-батьківських відносин на рівень агресивної поведінки дітей старшого дошкільного віку.

Мета дослідження – виявити особливості впливу батьківського ставлення на рівень агресивної поведінки дітей старшого дошкільного віку.

Гіпотеза: між стилем батьківського виховання і рівнем агресивної поведінки існує певний взаємозв'язок, а саме: не тільки авторитарний, а й поблажливий стиль виховання слугує причиною високого рівня агресивної поведінки серед дітей старшого дошкільного віку.

Завдання:

1. сформулювати уявлення щодо значення феномену батьківського ставлення на основі аналізу наукової літератури;
2. дослідити феномен агресивної поведінки на основі теоретичного аналізу наукової інформації;
3. визначити вплив стилю батьківського ставлення на рівень агресивної поведінки у дітей дошкільного віку в результаті проведення емпіричного дослідження;
4. сформулювати уявлення щодо впливу стилю батьківського ставлення на рівень агресивної поведінки в результаті обробки отриманих емпіричних даних;

Методи дослідження: для досягнення окресленої мети і вирішення завдань дослідження було використано комплекс методів: теоретичних – аналіз документів, інформаційних джерел та базових понять дослідження, порівняння, систематизація та узагальнення матеріалів на основі аналізу наукових джерел з досліджуваної проблематики; емпіричні – бесіда, експертна оцінка педагогів, «Шкала агресивності» П. Орпінас, Р. Франковскі, проєктивна методика «Малюнок неіснуючої тварини», «Тест батьківського ставлення» А. Варга і В. Столін, «Тест тривожності» Р. Темпл, В. Амен, М. Дорки.

Наукова новизна полягає у тому, що з'ясовано зв'язки агресивної поведінки старших дошкільників з рівнем соціальної адаптації, низьким рівнем сформованості навичок соціальної взаємодії, з несприятливим емоційним мікрокліматом в родині та пасивним, або авторитарним батьківством.

Практичне значення наукової роботи полягає в тому, що результати теоретичного та емпіричного дослідження можуть бути використані будь-якими спеціалістами, що працюють з зазначеною віковою групою та мають інтерес до питання значення впливу дитячо-батьківських відносин на формування дитини, та безпосередньо, агресивної поведінки старших дошкільників.

Надійність та вірогідність результатів дослідження визначається використанням комплексу надійних та валідних психодіагностичних процедур.

Структура роботи: робота складається зі вступу, трьох розділів, висновку, списку використаних джерел 94 найменувань. Також робота містить 4 таблиці, 14 малюнків та 6 додатків.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИЧНИЙ АНАЛІЗ ФЕНОМЕНУ АГРЕСИВНОЇ ПОВЕДІНКИ У ДІТЕЙ СТАРШОГО ДОШКІЛЬНОО ВІКУ У СИСТЕМІ ДИТЯЧО-БАТЬКІВСЬКИХ ВІДНОСИН

1.1. Теоретичний аналіз основних понять, що характеризують агресивну поведінку у зарубіжній і вітчизняній літературі

Те, що люди стають дедалі агресивніші, а рівень їх агресії зростає з кожним днем все більше і більше, дуже впливає на рівень як нашого особистого, духовного, морального, суспільного та сімейного життя. Зараз такі поняття і явища як агресія та агресивна поведінка людей є однією з найактуальніших проблем для вивчення різними науками, такими як: психологія, соціологія, педагогіка, юриспруденція, психіатрія та ін.

Людська агресивність відноситься до класу таких явищ, які можуть бути вивчені тільки за допомогою об'єднаних зусиль соціальних і природничих дисциплін.

Багатозначність і складність проявів агресивності людиною призводять до того, що досі в науці чітке трактування і визначення цього поняття відсутнє, тому для осмислення природи людської агресивності в поведінці потрібно уточнити значення таких понять як «агресія» та «агресивність».

Протягом багатьох століть різні вчені намагались зрозуміти чому люди діють агресивно і що слід застосовувати для того, щоби запобігти чи взяти під контроль таку деструктивну поведінку. Зокрема, такі спроби робилися ще задовго до того, як психологія виокремилась у самостійну галузь науки – філософами, релігійними мислителями [48,49].

Так, у стародавній філософії ми знаходимо різні точки зору на проблему агресивності. Китайський філософ Мен-Цзи вважав, що людина народжується доброю, і примушувати її скоювати зло означає змушувати людину робити

щось неприродне для неї. Він говорив: «Людяність – це серце людини, бо вона добра за своєю природою» [41,55-63]. Проте інший китайський мислитель Сюнь-Цзи висловлює протилежну точку зору: «Людина має злу природу» [71]. В той же час у Талмуді, священній книзі іудеїв, описується, що публічна образа людини рівносильна вбивству, а у Біблії вбивство, самогубство, наклеп можна вважати першою спробою класифікувати агресивну поведінку.

Звісно, будь-яка релігія не сприймає агресивність як властивість особистості, й засуджує готовність особистості до агресивної поведінки. Зенон, Клеанф, Сенека, Епіктет, Марк Аврелій говорили, що людина народжується розумною, вільна духом зі зникненням із душі прагнень до докору подібних собі, з чого випливає будь-яке зло, бо людина народжується, намагаючись нести добро у цей світ. Людина народжується доброю і розумною, і якщо в ній розвиваються «дурні» схильності, то причиною є погані обставини, погане виховання і погані приклади [39].

У новий час філософія та наука пропонували широкий спектр підходів до вивчення проблеми людської агресивності – від природної схильності до насильства [18], до поглядів про вирішальну роль соціокультурного оточення, або географічно-кліматичних умов.

Зокрема Джон Локк [38] доводив, що людина при народженні – це «чиста дошка» («*tabula rasa*»). Його точка зору витікала із емпіризму, згідно якого все, що ми знаємо, як поведимось – є результатом нашого досвіду, який ми отримуємо через органи чуття. Тому ніщо не є «вбудованим», крім основних біологічних процесів, що дозволяють нам розвиватись та функціонувати.

У ХХ столітті його думку продовжив Дж. Уотсон – представник біхевіористичного напрямку психології. Він вважав, що будь-яку дитину може перетворити, за своїм бажанням, у хорошу чи погану людину за умови певного контролю над зовнішнім довкіллям. З точки зору класичного біхевіоризму, ми є пасивними суб'єктами і нас формує оточуюче довкілля. Поміж тим, емпірик Т. Гоббс [18] припустив, що людям від народження властивий егоїзм і вони

потребують формувального впливу оточення і контролю аби стати членами суспільства.

У кінці XIX століття розвиток природничих і гуманітарних наук дав поштовх виокремленню психології у окрему науку. Це обумовило новий погляд на агресію, згідно якому вона здатна виконувати і позитивну, і негативну функції. Зокрема, Ч. Ломброзо звернув увагу на взаємозв'язок певних антропологічних та психологічних характеристик особистості, які, в певному поєднанні, формують у людини схильність до злочинної, в тому числі й агресивної поведінки [6].

Г. Тард [70], Е. Дюркгейм [4] в якості детермінант злочинної поведінки, вказували на соціальні чинники. Перший – на механізм «наслідування», інший звертав увагу на явище «аномії», тобто нормативну «розрегульованість» суспільства, коли певні соціальні норми перестають виконувати свою роль. В цей час агресію пояснювали тільки як інстинкт. Проте перші наукові пояснення феномену агресії виявились «надуманими» і спрощеними.

У. Джемс [20] стверджував, що агресивну поведінку спричиняє інстинкт ворожості, а В. Мак-Даугалл вважав, що інстинкт агресивності є одним із двадцяти, виділених ним, основних інстинктів людини.

Вивченню феномена «агресія», а також видів агресивної поведінки присвячено дослідження Г. Андрєвої, Н. Барчанкової, О. Басса, Г. Лаврентьєвої, В. Лебединського, О. Нікольської, А. Реана, А. Романова, Л. Семенюк, І. Фурманова, Г. Широкої та інших вітчизняних і зарубіжних психологів і педагогів.

За даними провідних фахівців, прояви агресії – це одна з доволі поширених у дошкільному віці проблем. На цьому наголошують у своїх дослідженнях О. Личко, О. Монахов, І. Овчаренко, Т. Рум'янцева та ін., зауважуючи, що ті чи інші форми агресивності притаманні для більшості 5-7-річних дітей. За даними їх досліджень, із засвоєнням основних моральних правил і норм поведінки у багатьох старших дошкільників прояви агресивності поступаються просоціальним формам поведінки. Водночас дослідники

звертають увагу на те, що в деяких дітей означеної вікової категорії агресія як стійка форма поведінки не лише зберігається, а й розвивається, трансформуючись у стійку негативну якість особистості. Наслідком цього є деформація особистісного розвитку, звуження можливостей повноцінного спілкування з однолітками.

Більшість провідних фахівців під агресивністю розуміють цілеспрямоване нанесення дитиною фізичної або психологічної шкоди іншій особі, а під агресивною поведінкою – спосіб дій, в якому проявляється агресія.

Перш ніж вивчати причини виникнення агресивності нам слід розрізнити такі поняття як «агресивні дії», «агресія», «агресивна поведінка», «агресивність».

Агресивна дія – це прояв агресивності як ситуативної реакції. Якщо агресивні дії повторюються періодично, то в такому випадку ми говоримо про агресивну поведінку. Про агресивну поведінку, тобто про відкриті зовнішньо виражені дії, зазвичай говорять психологи-біхевіористи [12]. Агресивність – це ситуативний, соціальний психологічний стан безпосередньо перед чи під час агресивної дії [19].

Однією з головних проблем у визначенні агресії є те, що цей термін може пояснювати велику кількість дій. Термін «агресія» походить від лат. «agredī» – напад, проте він не має загально прийнятої дефініції, хоча широко його використовують у різних контекстах. Спочатку розглянемо та проаналізуємо визначення агресії у ряду енциклопедичних та довідникових видань.

Так, у «Критичному словнику психоаналізу», автором якого є Ч. Райкрофт, агресія розуміється як гіпотетична сила, інстинкт або першопричина, яка є збудником ряду дій і почуттів.

В. Зінченко, Б. Мещеряков [10,11] пояснюють агресію як мотивовану деструктивну поведінку, що суперечить нормам співіснування людей у суспільстві, наносить шкоду об'єктам нападів, приносить фізичну шкоду людям або викликає в них психологічний дискомфорт. Схожих позицій дотримуються М. Кордуелл [32] та Н. Губін [17]. Перший розуміє агресію як певну дію чи

ряд дій, безпосередньою метою яких являється нанесення фізичної шкоди. Другий розглядає агресію як поведінку, що орієнтована на заподіяння шкоди об'єктам, в якості яких можуть виступати живі істоти або предмети.

І. Кондаков [30] вважає агресію поведінкою, яка слугує формою відреагування фізичного чи психологічного дискомфорту, стресів, фрустрацій. Проте, на думку вченого, вона може також бути засобом досягнення мети, а саме, підвищення власного статусу за рахунок самоствердження.

В Оксфордському тлумачному словнику з психології за редакцією А. Ребера термін «агресія» використовують для позначення різноманітних дій, що включають напад, ворожість та ін. Зазвичай його використовують для позначення таких дій, які можуть бути мотивовані: а) фрустрацією або страхом; б) бажанням викликати страх у інших; в) прагненням досягнути визнання власних ідей чи здійснення власних інтересів.

Л.Г. Гусякова, С.Г. Чудова [65], агресію пояснюють як мотивовану деструктивну поведінку, що суперечить нормам і правилам співіснування людей у суспільстві, й наносить шкоду об'єктам нападу.

Отже, як бачимо, визначення терміну агресії у різноманітних довідниках має широкий діапазон та різні напрямки пояснення. Проте можна помітити ключовий психологічний момент агресії – це негативна чи асоціальна поведінка.

Різні дослідники поняття агресії звертають увагу на різні її аспекти. Так, А. Басс[84], стверджує, що агресія – це будь-яка поведінка, що містить загрозу або завдає збитку іншим. Н. Тінберген [94] вказує на те, що агресія гальмує розвиток індивіда, оскільки спрямована на руйнування пригнічення та придушення власного «Я». На відміну від них, М.Д. Левітов [37,170] звертає увагу на те, що агресія – не лише поведінка, а, насамперед, психічний стан. Г. Левін та Б. Флейшман [36], вказуючи на різноманітність феномену агресивної поведінки, визначали його, як «заучені реакції на збудження, які викликані фрустрацією, або інструментальні акти, спрямовані на досягнення різних цілей». Х. Хекхаузен [77], терміном «агресія» поєднує багато дій, які

порушують фізичну або психологічну цілісність іншої людини або групи людей, завдають їй матеріальних збитків, перешкоджають здійсненню її намірів, протидіють її інтересам чи, взагалі, призводять до її знищення.

Д. Зільман обмежує використання терміну «агресія» до спроби нанесення тілесних або фізичних пошкоджень іншим людям [95].

На думку А. Реана [58,5], агресія – це фізична або вербальна поведінка, спрямована завдати комусь шкоди. Е. Фромм [74] вживав поняття «агресія» виключно стосовно поведінки, яка пов'язана із самозахистом з відповідною реакцією на загрозу, а отже виокремив «доброякісну агресію» та «жорстокість».

Ф. Кендалл [28] проаналізувавши визначення Е.Фромма, запропонував використовувати термін «агресія» у контексті пояснення системи міжособистісних вербальних та фізичних форм поведінки, яким властива деструктивність.

Р. Берон та Д. Річардсон [12], вважають, що агресія – це поведінка, спрямована на образу чи заподіяння шкоди іншій живій істоті, яка не бажає, щоб з нею таким чином поводитись. С.Л. Кравчук [34], розглядає агресію як прояв поведінки, що характеризується спрямованістю по-перше, на заподіяння шкоди неживим об'єктам; по-друге, завдання фізичної, моральної чи матеріальної шкоди живим істотам, котрі уникають такого ставлення.

А. Маслоу [40] відносив агресію і агресивність до потреб руйнувати. Агресивність, згідно А. Маслоу, не інстинкт, а інстинктоїдна потреба – подібна інстинкту. В якості інстинктоїдних він розумів властивості особистості, які не зводяться до інстинктів, але мають визначену природну основу.

Серед трактувань агресії з позиції соціального феномена можемо відмітити наступне. Деякі дослідники під агресією розуміють активність адаптивного характеру. Наприклад, Ф. Аллан описує її як внутрішню силу (не пояснюючи її походження), що дає людині можливість протистояти зовнішнім силам. На думку Д. Креч, Р. Кратчфілда і Н. Лівсона [35], «у своїй простій формі агресія може розглядатись як пряма атака на перешкоду чи бар'єр, і в цьому розумінні вона є проявом адаптивної поведінки».

Під агресією також розуміють поведінкову реакцію, що характеризується проявом сили у спробі нашкодити людям чи об'єктам через акти ворожості, атаки, руйнування.

Д. Креч, Р. Кратчфілд і Н. Лівсон [35] стверджують, що «ситуація, в якій опиняється людина, повинна володіти певними властивостями, щоби агресія різного рівня могла проявитись». З цього прикладу вони наводять аналогію з алергією, яка проявляється тільки у присутності алергена.

На думку С.М. Єніколопова [22], агресивність визначається перш за все, мотивацією, навіть, якщо остання не лежить на поверхні. Акцентуючи увагу на функціональному боці агресивності, вчений виділяє три функції: захист свого «Я», вибух психологічного напруження, досягнення своїх цілей.

А.А. Налчаджян [44] розглядає агресію як поведінкову реакцію в системі фрустрації, вказує, що при кваліфікації дій людини як агресивних, необхідна наявність внутрішнього мотиву нанесення шкоди кому-небудь або чомусь: «...дії людини, що є випадковими для інших не мають відповідної внутрішньої мотивації, не можна вважати агресивними».

О.К. Осницький [46] представляє агресію з точки зору тієї деструктивної ролі, яку вона відіграє у становленні особистості, бо перетворює її «...або у потенційного агресора, або в потенційну жертву усіх теперішніх та майбутніх конфліктів». Він зосереджує увагу на згубних наслідках впливу агресії, що призводять до деформації загального розвитку усіх вищих психічних функцій, а також до можливих специфічних захворювань, дефектів мовлення, порушення працездатності, алергій, бронхіальної астми, енурезів.

Л. Ерон [85] з колегами припускають, що агресивна поведінка контролюється загальними поведінковими ритуалами, набутими у процесі ранньої соціалізації. Таким чином, активізація агресії буде залежати від свідомої обробки соціальної інформації, основаної на нормативних переконаннях. Саме вони будуть визначати вибір агресивної чи неагресивної поведінки особистості.

Даючи визначення «агресії», Л.М. Семенюк зазначає, що у прямому розумінні слова – це напад за власною ініціативою з метою захоплення «разом з тим, це такий стан, що може включати в себе не тільки прямий напад, але й загрозу, бажання напасти, ворожість».

О.Б. Бовть [9] не погоджується, що агресія – це визначений стан. Агресія – це перш за все, конкретна дія. До особистісної риси можна віднести агресивність. Зокрема, у словнику А. Ребера зазначено, що агресивність – це схильність діяти ворожо, агресивно, тоді як агресію автор трактує як дії, що включає напад, ворожість. Про наявність агресії у людини свідчить не тільки зовнішня поведінка.

Так, Г. Кауфман [90] стверджує, що для того аби говорити про агресивну дію, слід знати її мотиви і те, як вона переживається, а С. Фешбах [88] наполягає на включенні мотиваційних факторів у визначення агресії. Інші дослідники під агресією розуміють сильну активність, прагнення до самоствердження.

Так, К. Додж [84,5] говорить про агресію як тенденцію наближення до об'єкта чи віддалення від нього, а Ф. Аллан описує її як внутрішню силу, що дає людині можливість протистояти зовнішнім умовам.

Складність і багатоманітність проявів такого феномена як агресивність призводять до того, що на сьогодні відсутня однозначна і завершена його дифеніція.

Л. Берковіц [8] вказує, що в англійській мові слово «агресія» має багато проявів. Сам він визначає суб'єктивний аспект агресії – агресивність, як відносно стабільну готовність суб'єкта до агресивних дій у різних ситуаціях.

А. Реан [56,4] вважає, що агресивність є властивістю особистості, яка завжди готова до агресивних дій. Така властивість ґрунтується на потенційно агресивному сприйманні та інтерпретації ситуації як на стійкій особистісній особливості сприймання і розуміння світу.

В. Франкл стверджує, що у феномені агресивності слід розрізняти імпульсивні агресивні прояви і довільну, свідомо контрольовану агресивну

поведінку. Відсутність такого розмежування та ігнорування відносної свободи вибору особистості щодо власних агресивних вчинків призводять до визнання неминучості агресії, як феномену, зумовленого неконтрольованими свідомістю і волею, інстинктивними імпульсами.

Р. Вельдер [16] зауважив, що агресія, за умови її спрямування на зовнішній об'єкт, може залишитись нереалізованою у двох випадках: по-перше, в результаті втручання зовнішнього чинника; по-друге, зважаючи на подвійний стан психіки суб'єкта цього імпульсу, коли агресивність та любов до самого об'єкта переживаються одночасно.

Ф.С. Сафуанов [62] вважає, що агресивність слід розглядати у трьох аспектах: по-перше, як мотиваційну тенденцію, внутрішню спонуку до здійснення агресивних дій; по-друге, як рису особистості, коли тенденція закріплена у певних життєвих ситуаціях; по-третє, як реактивна агресивність, якщо вона у повсякденному житті проявляється не у звичних ситуаціях, а тільки за фруструючих обставин.

Для оцінки характеру агресії важливим, на нашу думку, є виділення її структури та видів.

Опираючись на уявлення Б.Г. Ананьєва, Т.Н. Курбатова, які розглядають структуру агресії відповідно до рівнів психологічної організації людини, можемо виділити індивідний, суб'єктно-діяльнісний та особистісний рівні агресії.

Індивідний рівень полягає у захисті себе, нащадків, особистого майна та пов'язується з природною основою людини.

Суб'єктно-діяльнісний рівень проявляється у звичному стилі поведінки особистості та пов'язаний із прагненням до досягнення успіху, мети та відповідної реакції людини на загрозу.

Особистісний рівень агресії пов'язується автором з мотиваційною сферою та проявляється у перевазі вибору агресивних форм поведінки та засобів для досягнення своєї мети. Проте, доволі складно диференціювати суб'єктно-діяльнісний та особистісний рівні агресії.

S. Feshbach [88] запропонував розрізняти три види агресії: випадкову, інструментальну та ворожу. Проте, виділення випадкової агресії в окрему категорію заперечував Н Kaufmann [90]. Якщо приймати такий поділ агресії, то в якості випадкової слід розглядати будь-яку випадкову, ненавмисну дію, що заподіяла шкоду. При цьому Н. Kaufmann вважав, що інструментальна таворожа агресії теж є наміреними.

D. Zilmann [94,31] запропонував замінити ворожу агресію на «обумовлену подразником», а інструментальну – на «обумовлену спонудою».

Обумовлена подразником агресія передбачає дії, спрямовані на усунення неприємної ситуації чи послаблення її шкідливого впливу. Агресія, обумовлена спонудою, використовується з метою досягнення певної користі.

К. Хорні [89] виділяє три лінії поведінки: рух до людей, рух проти людей та рух від людей; відповідно вона виділяє поступальний, агресивний та відсторонений тип особистості.

Слід зазначити, що більшість дослідників все ж таки трактують агресію як негативне та деструктивне явище. Однак, варто визнати, що агресія може виконувати і позитивну функцію теж. Зокрема, деструктивний компонент активності людини є необхідним у творчій, спортивній та інших видах діяльності.

Отже, більшість дослідників вважають, що агресивна поведінка повинна включати в себе агресивний намір. Але, при більш уважному розгляді, встановити наявність агресивного наміру не така і проста задача. Намір – це особисті, приховані і недоступні задуми.

Отже, проведений нами аналіз наукових джерел дає підстави стверджувати, що поняття «агресія», «агресивність» та «агресивна поведінка» нетотожні. Якщо агресія розуміється як поведінка чи певні дії, то агресивність – як риса, властивість особистості, яка характеризує готовність людини до агресивних дій. Прояв чи не прояв агресивності як особистісної якості у певних актах поведінки у формі агресивних дій завжди є результатом складної взаємодії транситуаційних і ситуаційних факторів. Рівень агресивності

залежить як від навчання в процесі соціалізації, так і від орієнтації на культурно-соціальні норми, найважливішими з яких є норми соціальної відповідальності і норми покарання за акти агресії.

1.2. Генезис агресивної поведінки

Сама думка про те, що агресія є вродженим інстинктом або генетично обумовлена, мало корисна в частині розуміння причин прояву конкретної агресивної поведінки дошкільника, і також не пояснює те, як саме попередити та виправити їхню підвищену агресію.

Володіння факторами, що сприяють виникненню агресивної поведінки у дітей дошкільного віку, дозволяє не тільки набагато точніше виявити джерело агресії дитини і мати уявлення про механізми виникнення та закріплення агресивної поведінки, а й будувати більш ефективні психопрофілактичні програми.

Проблема агресії та агресивної поведінки у дитячому віці є дуже актуальною за сучасних умов, особливо для тих, хто працює з дітьми.

Дитяча агресивність зачіпає не тільки людей, які оточують дитину – батьків, вихователів, однолітків, вона, насамперед, створює чималі труднощі для самої дитини у її взаєминах з оточуючими.

Агресивність не є чимось незначним, адже «прояв дитиною агресії є наслідком у неї якогось серйозного неблагополуччя у ході її розвитку» [11] Агресивність визначає не тільки сьогоденне становище дитини у системі суспільних взаємин та зв'язків, її вплив на розвиток особистості носить більш довготривалий характер.

Лонгітюдні дослідження свідчать, що агресивність достатньо стабільна у часі, і є велика імовірність того, що агресія у дитинстві може перейти у стійку асоціальну чи антисоціальну поведінку у підлітків та юнаків [81,91]. Так, встановлено, що діти, які у 8-літньому віці відрізняються високим рівнем

агресивної поведінки і тенденцією уникати соціальних контактів, в подальшому відчують труднощі в навчальній діяльності, мають слабкі успіхи у школі та низький рівень інтелектуального розвитку, погано адаптуються. Труднощі, які відчують такі особи, пояснюються характерним для них негативним прийняттям самого себе, перебільшенням можливих невдач, гальмуванням активності [77].

Агресивність у дитячому віці впливає не тільки на взаємини з оточуючою дійсністю, але й визначає загальний розвиток особистості, її різних сторін.

Перші спроби пояснення розвитку агресивності у дітей були здійснені у психоаналізі. А. Фрейд, яка поділяла погляди свого батька стосовно боротьби сексуальних та агресивних потягів, виділяє кілька фаз у розвитку агресивності, що відповідають лібідозним фазам: оральна агресивність, анальний садизм.

З іншого боку, А. Фрейд [71], яка займалась дитячим психоаналізом розглядає агресію як один із механізмів захисту свого «Я». Відповідно, вона вважає, що агресія є проявом тривоги і страху, які відчуває «Я» стосовно як минулих, так і майбутніх подій. Агресія виникає у тих випадках, коли виникає загроза, реальна чи уявна, для «Я» дитини. Застосовуючи агресію, вона намагається оволодіти тривогою, яку відчуває, з приводу очікуваного покарання від тих осіб, на яких спрямована агресія. Основним механізмом прояву агресивності, на думку А. Фрейда, виступає «ідентифікація з агресором», коли «дитина інтроектує деякі характеристики об'єкта і тим самим асимілює вже перенесене нею переживання тривоги. Втілюючи агресора, приймаючи його атрибути чи імітуючи його агресію, дитина перетворюється з того, кому погрожують, у того, хто погрожує» [71,89]. Агресивні прагнення дитини, таким чином, носять попереджувальний характер стосовно об'єкта тривоги.

Ідея про те, що в основі дитячої агресії лежить страх, поділяється багатьма психоаналітиками. Зокрема К. Бютнер [14,88] називає дві причини агресії, які найчастіше зустрічаються у дитячому віці: По-перше, це страх бути травмованим, бути ображеним, піддатись нападу, отримати пошкодження. І чим сильніша агресія, тим, імовірно, сильніший страх за нею стоїть. Цей страх

може корінитись у переживаннях, пов'язаних з минулими травмами, які при цьому можуть і не згадуватись. По-друге, це пережита образа, або душевна травма, чи самий напад. В дитячому віці несвідомі агресивні імпульси проявляються не прямо, знаходячи свій прояв у фантазіях та іграх дітей, зміст яких може аналізуватись з метою виявлення захисних механізмів, які застосовує «Я» дитини [29]. Саме дитячими психоаналітиками А. Фрейд і М. Клайн було запропоновано використовувати ігрову техніку в якості засобу аналізу та терапії.

Г. Паренс [49], також дотримуючись психоаналітичних поглядів на природу дитячої агресії, виходить з того, що реакція у вигляді агресивної поведінки, імовірно, запускається у дію вродженими механізмами, певною внутрішньою мотивуючою силою. З перших днів життя у дитини проявляється агресія, котра носить конструктивний характер і представляє собою активність, спрямовану на дослідження оточуючого світу, самоствердження та вдосконалення свого досвіду. Другий тип агресії – деструктивна агресія – виникає тільки в результаті сильних неприємних переживань. На відміну від конструктивної агресії, деструктивна не проявляється одразу ж після народження, а виникає тільки при переживанні дитиною надмірного незадоволення (надмірного болю чи дистресу).

Виникнення незадоволення, злості та ворожості Г. Паренс пов'язує із фрустрацією потреб і прагнень дитини. На певному етапі психічного розвитку існують основні потреби, які повинні бути задоволені. Придушення чи фрустрація актуальних, згідно психоаналітичної теорії дитячого розвитку, для даного вікового періоду, потреб може призвести до агресивності. Для немовлят такими потребами є потреба в увазі, турботі, любові.

У дітей 1,5–3 років вибухи агресії викликає фрустрація потреби у свободі та прагнення до автономії, у дітей 5-7 років основними причинами агресивної поведінки Н. Барченкова та Н. Суворова визначають: нестачу любові значущих дорослих, передусім батьків; прагнення дитини до автономії, незалежності; невміння дошкільника правильно поводитися в конфліктній ситуації,

застосування агресивності як захисної реакції; дисгармонійний розвиток внутрішнього світу, не сформованість адекватної самооцінки, « Я-концепції»; труднощі в спілкуванні з однолітками; невміння домагатися високих результатів діяльності; втома, перенапруження, погане самопочуття.

Таким чином, Г. Паренс [49] підкреслює соціальну обумовленість деструктивної агресії, що виникає тільки за певних умов розвитку дитини, серед яких вирішальне значення відводиться виховному впливу батьків.

Разом з тим, визнаючи соціальну детермінованість деструктивної агресії Г. Паренс підкреслює, що пусковий механізм, який продукує її формування в дитячому віці, закладений від природи.

Засновник індивідуальної психології А. Адлер причину дитячої агресії бачив у тому, що «протягом всього свого розвитку дитині властиве почуття неповноцінності стосовно батьків, братів, сестер та оточуючих» [79].

Незрілість дитини, її невпевненість у собі та несамостійність призводять до хворобливого переживання свого підкореного становища стосовно більш сильних, що розвиває у неї почуття неповноцінності, меншовартості. І це почуття меншовартості викликає тривогу, прагнення утвердитись, компенсувати свою фізичну і психічну неповноцінність. В результаті виникає фіктивна ідея та цільова установка на перевагу. Дитина намагається досягнути своєї переваги з допомогою прямої агресії.

Отже, на думку А. Адлера, агресія є способом досягнення мети переваги, інструментом подолання почуття неповноцінності.

Теорія прив'язаності Дж. Боулбі [82] підкреслює роль депривації таких базових потреб, як потреба у любові та увазі з боку близьких, у виникненні затримок емоційного та соціального розвитку, що призводять до формування агресивної, ворожої особистості, яка не здатна встановлювати довірливі взаємини з іншими людьми. Почуття самотності, непотрібності (реальної чи такої, що не відповідає дійсності), яке дитина переживає, призводить до виникнення негативного ставлення як до себе, так і до інших людей. Ворожість

починає проявлятися в установках, словах, поведінці дитини, тим самим підсилюючи напруженість у взаєминах з оточуючим світом.

В теорії соціального навічання Б. Скіннера, А. Бандури підкреслюється, що агресія у дитячому віці є набутою, соціально обумовленою поведінкою.

Основними механізмами формування агресії виступають:

- 1) підкріплення агресивної поведінки з боку інших людей;
- 2) навічання через спостереження;
- 3) самопідкріплення.

Навічання через спостереження є, на думку, А. Бандури, головним шляхом формування різних форм поведінки, не тільки соціально бажаних, але й асоціальних до яких відноситься і агресія. Моделями агресивної поведінки можуть виступати як живі приклади (інші люди: батьки, однолітки, оточуючі), так і символічні зразки, що надаються ЗМІ (телебаченням, рекламою).

Наукові дослідження показали, що наявність агресії в поведінці дитини завжди створює великі труднощі при взаємодії з нею. Вона може закономірно зростати на фоні підвищення активності дитини під час її розвитку чи напруженої роботи над виконанням завдань у процесі роботи, проходячи через який за допомогою дорослого дитина може засвоїти адекватні форми контактування з людьми, що її оточують.

Найперші зразки поведінки дитині надають батьки, які можуть давати приклади як позитивної соціальної спрямованості, так і демонструвати неприйнятні з точки зору соціальних норм способи взаємодії з іншими людьми [81].

Діти, які стали свідками прояву агресії батьками, відтворюють побачене не тільки у своїх іграх, але і у стосунках з іншими людьми. При цьому зразки поведінки батьків мають більш тривалий вплив, призводячи до того, що діти, які постійно бачать насилля між батьками, будучи дорослими, схильні використовувати у своїй сім'ї ті ж способи взаємодії, що практикували їх батьки. Спостереження за агресією таких близьких дитині людей, як батьків, формує толерантне ставлення до агресивної поведінки, яка починає

розглядатись як цілком нормальний спосіб взаємодії з іншими людьми [80]. Крім того, це знімає внутрішні заборони на дану поведінку, так як приклад батьків показує, що агресія прийнятна у взаєминах з оточуючими.

Згідно когнітивної теорії, агресивна поведінка у дитячому віці визначається особливостями сприймання оточуючого світу. Агресивні та неагресивні діти по-різному оцінюють та інтерпретують одну ситуацію [12,81].

А.І. Захаров [23] пов'язує агресію із заниженою самооцінкою, що формується під впливом почуття незадоволеності, втрати любові. За агресивно-недружелюбним ставленням до інших людей приховується прагнення заслужити повагу до себе хоча б таким неконструктивним способом. Другою формою прояву агресивності є самоприниження, почуття провини. Зниження цінності свого «Я» і почуття незахищеності призводить до того, що агресія спрямовується на самого себе (аутоагресія), аж до нанесення собі тілесної шкоди.

Формування агресивної поведінки у дитячому віці обумовлене багатьма факторами. На її виникнення впливають особливості взаємин у сім'ї, стилі сімейного виховання, а також приклади агресивної поведінки, що демонструють дорослі, однолітки та телебачення.

Розглядаючи фактори, що регулюють ступінь агресії, різні дослідники пропонували різну класифікацію. Так, В.Ф. Пірожков [51] у комплексі причин відхилень у поведінці дітей називає загальносуспільні, економічні, ідеологічні, соціально-демографічні, соціокультурні, соціально-побутові, соціально-виховні, соціально-правові, соціально-медичні, організаційно-управлінські фактори.

Для нас найбільш прийнятна класифікація чинників агресивної поведінки, яку пропонує Н.В. Алікіна [9].

Автор виділяє наступні фактори, що пов'язані із проявами людської агресії:

1) соціально-економічна та політична організація суспільства, де переважає атмосфера конкурентної боротьби за права та привілеї;

- 2) моральні норми поведінки, що задані соціальними умовами;
- 3) умови мікросередовища (сім'я, родичі, коло знайомих та однолітків);
- 4) характер та система виховання, що сприяють тому, що агресивні дії стають звичним засобом досягнення своїх цілей, задовольняючи потреби;
- 5) вікові та індивідуально-психологічні особливості;
- 6) наявність соматичного неблагополуччя, послабленого здоров'я, психічних захворювань;
- 7) фізичні умови оточуючого середовища;
- 8) вплив алкоголю та наркотиків.

1.3. Психологічні особливості проявів дитячої агресії в поведінці

Агресивна поведінка дітей – це своєрідний сигнал SOS, крик про допомогу, про увагу до свого внутрішнього світу, в якому накопичилося надто багато руйнівних емоцій, з якими дитина самотійно впоратися не може.

Сьогодні більшість дослідників агресивної поведінки доходять висновку, що така поведінка так само вивчається, як і багато інших видів поведінки людини, тож, відповідно, завжди можна знайти причину агресії. Як правило, в її основі лежать незадоволені потреби дитини: відсутність похвали, нестача уваги і любові, відсутність відчуття приналежності до групи і невпевненість в своїй цінності та значущості.

Під агресією мається на увазі будь-яка навмисна дія у фізичній або словесній формі, спрямована на спричинення шкоди, втрати та болю іншим людям або собі самому.

У дітей, як і в дорослих, розрізняють вербальну й невербальну агресію.

Формами вербальної агресії є: настирні скарги, зухвалість по відношенню до дорослих або однолітків, обзивання, висміювання, колючі зауваження з метою викликати в іншій людині неприємні емоції.

Формами невербальної агресії є фізична й нефізична.

Агресія фізична - це безпосереднє спричинення болю іншим людям, має два варіанти. Перший - це псування оточуючих предметів, а другий - це спричинення болю іншим за допомогою фізичного нападу (штовхання, різного роду удари, підніжки, щипання, дряпання, кусання, викручування рук, паплюження, удари і кидання різними предметами тощо). В момент агресії напад не завжди може бути спрямований на джерело, яке спричинило агресивну реакцію. Дитина може зірватися на своєму однолітку: сильно вкусити, вдарити, подряпати або штовхати; іграшках: ламати, рвати, кидати в когось, або щось, порвати малюнки, кривдити тварин, таким чином перенаправляючи свою агресію з того, хто її викликав, на іншого, причому, як правило, того, хто слабший, несе в собі меншу загрозу для дитини або викликає менший інтерес.

Агресія з перенесенням, як другий тип фізичної агресії, виникає тоді, коли на основі попереднього досвіду дитина здатна припустити, що за свої агресивні дії по відношенню до дорослого вона може бути покараною.

Агресивна поведінка в такому разі буде спрямована на людей більш слабких – молодших братів і сестер або товаришів, тварин.

Агресія фізична і нефізична у вигляді передражнювання, пики та гримаси, демонстрація язика, різного роду жести з метою подразнити іншу людину, або нанесення стусанів, бійки, штовхання, кусання і таке ін., виникає, як правило, у дітей старшого дошкільного віку.

У даний час агресивна поведінка у дітей зустрічається все частіше й частіше. Така тенденція може мати досить багато причин, і шукати їх слід у вихованні, спілкуванні з іншими людьми і наростаючих вимогах, які пред'являються до сучасних дітей, також варто враховувати і природжені схильності до насильства також.

Ряд вчених указують на чотири причини агресії:

1. агресія як інстинкт, виникла у процесі еволюції та служить людині для збереження виду. Це природна агресія, необхідна в боротьбі за виживання;

2. агресія як реакція на фрустрацію, тобто стан, який характеризується хвилюванням, пригніченістю і є наслідком неможливості виконати намічену раніше мету або реалізувати важливу потребу. Іноді такий стан може призвести до невротичних розладів;

3. агресія як звичка народжується з інтенсивних неприємностей, що часто повторюються, переживань, фрустрації, які супроводжуються сплеском негативних емоцій. Фіксації агресії при цьому у значній мірі сприяє взаємний вплив один на одного членів неформальних груп, темперамент людини та відсутність у неї толерантності;

4. агресія як придбане бажання проявляється в емоційній реакції гніву. Ступені прояву гніву дуже різноманітні – від обурення та незадоволеності до злості. Виникненню агресивної поведінки можуть сприяти: пережитий досвід якої-небудь форми насильства – фізичного, психологічного, сексуального тощо; відчуття приниження, безпорадності, небезпеки, злості або відчаю, самотності, що наростає, схильність до девіації, залежності, протиправної поведінки.

Основною рисою агресивних дітей є надмірна запальність, що важко стримується. В такі моменти у дитини виникають проблеми з контролем своєї реакції на негативні стимули, які її викликали.

Агресивність дітей старшого дошкільного віку може проявлятися у різних формах, таких як: фізична агресивність, словесна агресивність, надмірний критицизм.

Агресивність може проявлятися у вигляді крику, тупання ногами, лясканням дверима, псуванням чужої власності, надмірною дратівливістю, що проявляється запальністю, та ін.

Одним із чинників, що сприяє виникненню агресивної поведінки у дитини старшого дошкільного віку, є марне витрачання часу. На жаль, перегляд телевізора сьогодні та ігри з використанням гаджетів – найпоширеніший спосіб заповнення вільного часу у дітей, Батьки самі вмикають дітям телевізор або комп'ютер, щоб мати більше часу для себе а не для спілкування з дітьми, навіть

не підозрюючи, що безконтрольне використання дитиною телебачення або гаджетів серйозно впливає на формування агресивної поведінки дошкільників.

Діти часто відтворюють агресивну поведінку, побачену у фільмах чи іграх, засвоюють її та застосовують у інших ситуаціях. Їм дуже складно відділити реальність від вигадки, тому деякі сцени насилля й образи переносяться дітьми в їх власне життя. Вони ототожнюють себе з іншою людиною, персонажем фільму чи гри. Важливо розуміти, що телевізійні сцени насильства і агресивні ігри на гаджетах є подвійною причиною жорстокої поведінки дітей. Вони сприяють бажанню наслідувати побачену раніше девіантну модель поведінки, відчувати себе таким же сильним і крутим, а також підвищують рівень тривожності, що є причиною агресивних реакцій.

Варто зазначити відмінності агресивних ігор від конструктивних та розвиваючих ігор. По-перше, ці ігри внутрішньо не розвивають. Діти, які беруть в них участь, досліджують насильство, наслідують модель жорстокого поводження з іншими. По-друге, стає очевидним зростаюче збудження хлопців від таких агресивних ігор, тобто в даних іграх насильство здійснюється просто заради насильства, ігри не містять ніяких додаткових смислів. При цьому первісна ігрова агресія тягне за собою ще більшу агресію, і зрештою, переростає в реальні насильницькі дії по відношенню до інших.

Викликає тривогу також дія на дитячу психіку агресивних комп'ютерних ігор, оскільки більшість із них наповнена агресією, кровавими сценами, насильством і руйнуваннями. Найбільш небезпечними прийнято вважати ті ігри, в яких гравець повинен боротися із різного роду страшними істотами, вести віртуальні військові дії й таке інше.

Сцени насильства, що показуються по телебаченню та програються в комп'ютерних іграх чи іграх з використанням гаджетів, викликають негативні зміни як в особистості дитини, так і її поведінці: сприяють формуванню агресивної поведінки та підвищують рівень агресії по відношенню до однолітків; провокують агресивні фантазії; притупляють нормальну емоційну реакцію на агресію та ведуть до переконання, що агресія є поширеним і

соціально припустимим явищем; руйнують сприйняття справжньої ролі насильства в суспільстві та сприяють формуванню відчуття загрози з боку зовнішнього світу; заохочують дітей придумувати нові форми агресивної поведінки, які не були показані на екрані.

Тому в свідомості дитини під впливом телебачення та агресивних ігор формується певна негативна картина світу і спотворений образ людини.

Ще однією причиною агресивної поведінки може бути те, що агресія виникає як засіб психологічного захисту. Адже не дарма кажуть: «Кращий захист – це напад».

Отже, агресією дитина захищається, але виникає питання, від чого? Найчастіше діти захищаються від дискомфорту, який вони відчують в сім'ї, від неприйняття їх батьками. Таким чином, їх агресивність може бути проявом (симптомом) набагато більш серйозного порушення – відсутності базової довіри до світу. У цьому випадку дитина своєю агресивністю кличе на допомогу, намагається звернути увагу на ті почуття, з якими сама впоратися не може. Дитина відчуває, що агресія і агресивна поведінка – це єдиний спосіб проявити свою силу і вижити. Агресію дитини провокує його оточення, яке не сприймає дитину такою, якою вона є, тобто не любить її безумовно, тому дитина відчуває емоційний голод і дискомфорт.

Також агресія може бути результатом накопиченої енергії. Ми знаємо, що у дітей «батарея» розряджається дуже повільно. Якщо дитина здорова, вона не сидить на місці, а постійно рухається: стрибає, бігає, лазить по деревах, пізнає світ і її все цікавить. Якщо ж їй забороняти бігати, стрибати, змушувати сидіти тихо на лавочці, щоб не спітніти і не захворіти, не замазати одяг або не впасти і не зламати ногу чи руку, вся енергія, яка нікуди не дінеться просто так, знайде вихід в іншій спосіб – агресивна поведінка і агресивність по відношенню до оточуючих.

Можливо, дитина проявляє агресію тому, що не вміє по-іншому, не знає як іншим способом отримати бажане, не знає як правильно спілкуватися з іншими дітьми. Дитина не вміє спілкуватися, бо її не навчили цьому батьки.

Діти не мають життєвого досвіду, як дорослі, саме тому їм весь час треба пояснювати і вчити, як треба вибудовувати комунікацію. з іншими дітьми. Якщо дитина замкнута і агресивна, то перше, що спадає їй на думку – це вдарити кривдника, або того хто навіть опинився поруч, і дитина це робить. Завдання батьків вчити і виховувати свою дитину, і не треба перекладати свої обов'язки на дитячий садок або бабусь. З цією поведінкою легко впоратися, якщо дитині пояснити або показати як правильно вчинити. Скажіть, що все можна вирішити словами, дати зрозуміти дитині, що іншому боляче, образливо і неприємно, попросіть уявити, щоб відчувала дитина, якщо б її так само вдарили.

Прослідити причини виникнення агресії можна також і в сучасній сім'ї. Атмосфера, що панує в домі дуже важлива та має величезний вплив на розвиток дитини. Якщо атмосфера вдома наповнена дружелюбністю, взаємною любов'ю та злагодою, дитина одержує правильний зразок поведінки, а порушення в сім'ї міжособистісних відносин може призвести до формування небажаної поведінки. Дитина, яка зростає в домі, де відбуваються сварки і бійки, через деякий час і сама починає демонструвати агресивну поведінку по відношенню до інших.

Ще однією причиною для агресивної поведінки дитини, це те, коли вдома дитина бачить сварки і бійки між батьками, якщо фізичне покарання, такі як, удари по руках, по сідницях, по обличчю, в сім'ї вважаються нормою, то і дитина також вважає, що вдарити іншу дитину лопаткою по голові – це єдиний спосіб пояснити їй, що не можна чіпати замок, тільки що побудований, або брати іграшку, що лежить поруч, бо вона мені самому потрібна. Дитина, в якій немає життєвого досвіду як у дорослих, вбирає в себе як губка всі моделі поведінки важливих і авторитетних для неї дорослих: батьків, вихователів, бабусь, дідусів, братів і сестер.

Небезпечною для правильного розвитку особистості дитини є також розбіжність думок батьків та інших членів сім'ї (бабусь і дідусів) по відношенню до певної моделі виховання. Відсутність єдиного, цілісного

підходу ускладнює формування особистості дитини та впливає на підвищення у неї збудливості й агресивності.

На вияв агресії у дитини старшого дошкільного віку впливають і суворі форми покарання, які застосовуються батьками за погану або неправильну поведінку. На жаль, частіше за все суворе виховання зовсім не зменшує кількість агресивних вчинків, а навпаки, збільшує їх інтенсивність. Часто агресивні батьки підбурюють і підсилюють агресію своїх дітей, заохочуючи їх у певних ситуаціях проявляти войовничу, непримиренну позицію по відношенню до оточуючих. Батьки підштовхують дітей або на пряму агресивну дію(дати здачу в садочку іншій дитині), або на непряму(обмалювати малюнок, або викинути шапку у смітник).

Коли батьки відштовхують своїх дітей, це теж є важливою причиною бунтарської поведінки дітей. Відсутність ніжності, любові, уваги, і позитивних емоцій, породжує в них стан ворожості і агресії. Виховання, що характеризується жорстокістю, відсутністю милосердя, неприйняттям дитини як особи ,та високим рівнем контролю над її поведінкою, або навпаки, все дозвіллям, гіперопікою, байдужістю, значною мірою сприяє формуванню у дітей старшого дошкільного віку агресивної поведінки.

Особливу роль також відіграє стиль виховання, якому притаманні ігнорування, нехтування, коли батьки майже зовсім не цікавляться дитиною, її досягненнями у садочку, секціях або кружках, захопленнями, друзями, думками або страхами, хвилюваннями, не проявляють до неї любові, але при цьому дають максимум волі.

Зупинимось докладніше на особливостях сімей агресивних дітей:

1.У батьків агресивних дітей моделі виховання й особистісної поведінки часто суперечать один одному, і до дитини ставлять взаємовиключні вимоги. Як правило, дуже різкий батько, і мати, яка у всьому потурає дитині. В результаті чого у дитини формується модель зухвалої ,опозиційної поведінки, що переноситься на навколишній світ.

2. В сім'ях агресивних дітей порушено емоційний зв'язок між батьками і дітьми, особливо між батьками й синами. Батьки відчують ,швидше, ворожі почуття до дитини, і не розділяють цінності й інтереси один одного.

3. Батьки часто демонструють моделі агресивної поведінки, а також заохочують і підтримують у поведінці своїх дітей агресивні тенденції.

4. Матері агресивних дітей не вимогливі до них, частина з них взагалі байдужі до їхньої соціальної успішності. Діти не мають певних обов'язків дома, правил і норм. Кордони у вихованні дитини розмиті, або взагалі відсутні.

5. До основних виховних засобів, до яких вдаються батьки агресивних дітей належать:

- фізичні покарання;
- позбавлення привілеїв;
- введення обмежень і відсутність заохочень;
- часті ізоляції дітей;
- свідоме позбавлення любові й турботи у випадку провини;
- вседозволеність;
- розбещеність і потакання всім примхам і капризам.

Причому самі батьки ніколи не відчують провини у використанні покарання.

6. Батьки агресивних дітей не намагаються встановити причини деструктивної поведінки своїх дітей, вони залишаються байдужими до їхнього емоційного стану.

На формування агресивних форм поведінки у дітей старшого дошкільного віку сильний вплив мають безпосередньо умови сімейного виховання. Так, більшість дітей з асоціальним типом поведінки – це діти сімей з нестійким типом виховання, із властивими для таких сімей байдужістю до емоційного стану як дітей, так і їхніх інтересів, суперечливістю вимог, жорстокістю покарань, а іноді повною відсутністю заборон і обмежень з боку батьків (позиція потурання).

Відомо, що негативна поведінка дітей підсилюється внаслідок несприятливих відносин з оточуючими. Конфронтація, що не припиняється, тривалі конфлікти й взаємна емоційна ворожість викликають вербальну агресію дітей в бік батьків і вихователів, а фізичну агресію на своїх однолітків та тварин.

Спробуємо сформулювати основні фактори виховання й стилю спілкування, на які діти реагують найбільш гостро і які сприяють формуванню стійкої агресивної поведінки, а також провокують дітей на відповідну агресивну поведінку й сприятливе формування негативного емоційного стану:

- суперечливість вимог до дитини з боку батьків, в результаті чого в дитини формується опозиційне ставлення до найближчого оточення;
- особисті, регулярні негативні емоційні стани дорослих і відсутність навичок самоконтролю й саморегуляції з їхнього боку;
- фізичне насильство, тобто покарання дітей, як спосіб розрядки батьками своїх негативних емоцій (гніву, роздратування, злості, досади);
- негативний стиль спілкування з дитиною;
- використання наказів, обвинувачень і погроз;
- використання «Ти»-повідомлень («Ти неправильно зробив...», «Як ти смієш так зі мною розмовляти?»);
- психологічне насилля над дитиною (приниження, залякування, погрози, словесні образи);
- жорстоке поводження з дитиною (ігнорування почуттів дитини, її бажань та інтересів, потреб, порушення прав, обман і нехтування).

Цей стиль у вихованні спрямовує дитину на боротьбу, бунтарство й агресивну поведінку.

Отже, маємо погодитися з думкою австралійського психотерапевта В. Оклендер, яка сказала: «Я сприймаю дитину, людину, якою рухає почуття гніву, відкинутості, тривоги, незахищеності, образи.... У неї часто простежується низька самооцінка. Вона не здатна або не хоче, або боїться виразити те, що відчуває, іншим способом, тому що якщо вона це зробить, то

може втратити силу, що лежить в основі агресивної поведінки. Вона відчуває, що це єдиний шлях, який сприяє виживанню».[42]

Таким чином, познайомившись з можливими причинами агресивної поведінки дитини, ми бачимо, що саме ми, батьки, несемо відповідальність за прояви агресії в небажаних формах нашими дітьми. І тільки ми, батьки, ті люди, які є самими значимими дорослими для дитини, можемо що-небудь змінити.

РОЗДІЛ 2.

ТЕОРЕТИЧНИЙ АНАЛІЗ ВПЛИВУ ДИТЯЧО-БАТЬКІВСЬКИХ ВІДНОСИН НА АГРЕСИВНУ ПОВЕДІНКУ ДІТЕЙ СТАРШОГО ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ

2.1. Сутність дитячо-батьківських відносин та їх вплив на рівень агресивної поведінки дітей старшого дошкільного віку

Як вже зазначалося, більшість вчених вважає, що прагнення до досконалості починає формуватися ще в дитинстві та підлітковому віці та першочергово залежить від дитячо-батьківських відносин.

Поняття дитячо-батьківські відносини є досить широким і багатозначним, адже включає в себе батьківські установи та відповідні їм типи поведінки; батьківські позиції; типи батьківського ставлення; стилі виховання дітей та інше.

Традиційно дитячо-батьківські відносини розкриваються з трьох позицій: з позиції батьків – розглядається тип виховання, батьківські установки та ставлення батьків до дітей; з позиції дітей – аналізуються види дитячої прихильності, сприймання дітьми ставлення членів сім'ї; з позиції взаємин дітей і батьків – вивчаються особливості спілкування та взаємодії між батьками та дітьми.

А. Шведовська виділила п'ять типів взаємодії в сім'ї, серед яких:

1. гармонійна взаємодія, що характеризується взаємним прийняттям та погодженістю тактик дорослого та дитини, високою мотивацією спільної діяльності. Розподіл ролей є адекватним змісту діяльності. Дорослий орієнтований на задоволення потреб дитини у підтримці, допомогу у складних ситуаціях та на прийняття її ініціативи. При цьому батьківський контроль носить змістовний характер;

2. конфліктний тип – характеризується неузгодженістю позицій дорослого й дитини у взаємодії з вираженою боротьбою за лідерство та низькою успішністю у співпраці. Дорослий має тенденцію переоцінювати можливості дитини, непослідовний у здійсненні керівництва за її діяльністю, не допомагає та не проявляє підтримки. Дитина при цьому проявляє протестуючі форми поведінки, ігнорує зауваження та ініціативу дорослого через бажання повної автономії;

3. дистантний тип взаємодії характеризується емоційною холодністю та відстороненістю, низькою мотивацією спільної діяльності за досить високої ефективності. Дорослий проявляє маніпулятивну установку та схильність до превентивного надання допомоги. У ситуації неуспіху дорослий акцентує увагу на невдачах дитини, критикуючи її, при цьому проявляє певну байдужість до її успіхів. Дитина приймає керівну роль дорослого без боротьби за лідерство та не виявляє ніякої ініціативи;

4. домінантна взаємодія «домінуючий дорослий – покiрна дитина», коли стосунки між дорослим та дитиною будуються за принципом влади та підпорядкування. Дорослий має авторитарну позицію та захоплює лідерство у відносинах. Він непослідовний та неконструктивний у здійсненні керівництва, що безпосередньо приводить до невдачі у спільній діяльності. При цьому, дорослий орієнтується на індивідуальні особливості дитини та оцінює її позитивно.

Домінантна взаємодія «домінуюча дитина – потураючий дорослий». Домінуюча позиція дитини проявляється в егоцентризмі. Конфліктність у відносинах майже відсутня. Обидва учасники взаємодії схильні до позитивного оцінювання один одного, при цьому дорослий приймає позицію дитини, проявляє емпатію й підтримку, відзначається послідовністю у взаємодії, підтримує її ініціативу та орієнтується на її стани. Емоційні прояви дорослого є адекватними як в разі успіху дитини, так і невдачі. Дитина приймає допомогу дорослого, корегує свої дії, що в результаті призводить до високої ефективності.

На основі детального розгляду існуючої інформації стосовно дитячо-батьківських відносин, ми можемо з впевненістю сказати, що вони мають дуже великий вплив на розвиток дитини і формування відповідної поведінки.

Якщо батьки приділяють мало часу дитині, ігнорують її потреби і почуття, або задовольняють всі її забаганки, чи навпаки, реагують тільки на погану поведінку, тоді дитина усвідомлює, що задля того, аби задовольнити очікування батьків та уникнути критики, вона має бути або бездоганною, або дуже поганою, що і є причиною формування агресивної поведінки.

Окрім цього, виявлено чотири типи батьківської поведінки, що мають вплив на формування агресивної поведінки у дитини:

1. батьки дуже вимогливі та критичні;
2. батьківські очікування та стандарти надто високі, при цьому критика опосередкована;
3. батьківське схвалення відсутнє або непослідовне і обумовлене;
4. батьки-агресори є моделями для формування агресивної поведінки і установок .

2.2. Аналіз батьківського ставлення: визначення поняття та видів

Не дивлячись на те, що зараз активно вивчають генезис агресивності і звертають увагу на вплив дитячо-батьківських відносин, досить мало приділяється уваги вивченню впливу саме батьківського ставлення та формування агресивної поведінки.

За визначенням А. Варги та В. Століна, батьківське ставлення – це система різноманітних почуттів щодо дитини, поведінкових стереотипів, що практикуються під час спілкування з нею, особливості сприймання та розуміння характеру й особистості дитини, її вчинків, що визначає рольову структуру сімейних відносин [15].

Класифікуючи типи батьківського ставлення, О. Насонова виділила чотири групи сімей, які відрізняються за типом і забарвленістю емоційного фону взаємодії у родині:

Сім'ї з найбільшим числом позитивних емоційних зв'язків і абсолютним браком негативних емоцій – гіперопікаючі батьки;

Сім'ї з переважанням позитивних емоцій та невеликої частки негативних, що є результатом безпосередньої реакції на заборони батьків, вимоги дисципліни та порядку, при цьому не зачіпають особистісних стосунків і соціальних потреб дитини – розумна любов;

Сім'ї зі співіснуванням рівною мірою позитивних та негативних стосунків – амбівалентне батьківське ставлення;

Сім'ї з переважанням негативних емоційних зв'язків між батьками та дітьми [45].

Л. Саготовська виділяє інші шість типів батьківського ставлення до дітей [61]:

1. надзвичайно упереджене ставлення: діти – головне у житті;
2. байдуже ставлення;
3. егоїстичне ставлення: дитина – основна робоча сила сім'ї;
4. ставлення до дитини, як до об'єкта виховання, без урахування особливостей її особистості;
5. ставлення до дитини, як до перешкоди;
6. повага до дитини в поєднанні з покладанням на неї обов'язків

А. Петровський розглядає такі типи батьківського ставлення: диктатура, опіка, конфронтація, мирне співіснування на основі невтручання та співпраця [50], де:

1. диктатура – систематичне придушення ініціативи іншого;
2. опіка – відносини, при яких батьки забезпечують своєю працею задоволення всіх потреб дитини;
3. невтручання – припускає співіснування двох світів: «дорослих» і «дітей»;

4. співпраця – припускає опосередкованість міжособистісних стосунків загальними цілями і завданнями спільної діяльності.

А. Я. Варга та В. В. Столін, досліджуючи батьківське ставлення, виділяли наступні фактори: «прийняття-відштовхування», «кооперація», «симбіоз», «авторитарна гіперсоціалізація», «маленький невдаха».

Для стилю «відкидання» характерним є недовіра, неповага до дитини, а також повна байдужість, потурання, відсутність контролю, емоційне відкидання, що призводить до високої агресивності і тривожності. Науковцями підкреслюється, що при негативному ставленні дорослих до дитини виникає стан збентеження і тривоги; причиною тривоги може бути тривалий дефіцит емоційного спілкування навіть між одним з дорослих і дитиною. Сімейні неприємності (негативні переживання батьків, покарання, боязнь фізичного насильства) є джерелом тривожності у молодших школярів, а одним з найбільш поширених страхів є боязнь засмутити, розладнати батьків. Діти не просто «заражаються» тривожністю дорослих, а й не переживають почуття захищеності. Постійне очікування загрози з боку дорослого викликають виснаження нервової системи дитини, що призводить до психосоматичних захворювань.

Для стилю «прийняття» характерна відсутність підтримки агресивних проявів дитини, при цьому батьками застосовуються не загрози, фізичні покарання і осуд, а така форма дисциплінарного впливу як пояснення (вербалізація), що сприяє саморегуляції поведінки дитини і зниження його тривожності.

Стиль «симбіоз» поєднує в собі різні тактики батьківського ставлення і виховання, підвищену емоційну турботу, посилення контролю за поведінкою дитини. Такі особливості виховання сприяють зростанню тривожності.

Стиль «авторитарна гіперсоціалізація». При такому батьківському ставленні спостерігається авторитаризм: батько чи матір вимагає від дитини безумовної слухняності та дисципліни, намагається нав'язати свою волю, а за непослух та вільну поведінку – суворо карає, при чому покарання може носити

фізичний характер. Фізична агресія породжує у свою чергу такий тип поведінки у дітей, оскільки іншої моделі досягнення своєї мети вони ще не знають. Такий тип ставлення батьків викликає різні прояви агресивної поведінки у дитини дошкільного віку. Ставлення батьків до успіхів дитини – тривожно-недовірливі, спостерігається надмірна заклопотаність батьків майбутнім дитини. Наші результати підтверджуються чисельними експериментами, що вивчали вплив батьківського ставлення та покарання на виникнення агресивної поведінки дітей.

Для стилю «маленький невдаха» характерно, що батьки приписують дитині особисту і соціальну неспроможність. Інтереси, захоплення, думки і почуття дитини здаються їм несерйозними. Батьки нарікають на неуспішність і неумілість дитини, що веде до виникнення високої тривожності і агресивності. Дитину намагаються відгородити від життєвих труднощів, прагнуть все виконувати за неї, тобто не дозволяють дитині ані найменших проявів самостійності

Отже, ми бачимо, що існують різні підходи до вивчення батьківського ставлення, але той факт, що воно має вагомий вплив як на розвиток та формування особистості дитини, так і на формування її поведінки залишається незмінним.

2.3 Формування гармонійних взаємовідносин батьків з дітьми старшого дошкільного віку

Проблема у взаємовідносинах батьків і дітей різних вікових категорій досліджується Т. Алексєєнко, О. Гуляр, О. Докукіною, К. Журбою, Е. Заредіною, Д. Івановим, Т. Кравченко, Л. Повалій, В. Постовим, І. Сіданіч, О. Хромовою.

У роботах таких психологів як О. Бодальов, О. Киричук, Г. Костюк, О. Леонтєв, М. Лісіна, В. М'ясищев, В. Петровський, С. Рубінштейн,

проаналізовано змістовно-динамічні та специфічні характеристики міжособистісних взаємин; з'ясовано своєрідність міжособистісних взаємин людей (Б. Ананьєв, Г. Балл, О. Єршов, М. Обозов); досліджено роль вікових та індивідуальних проявів особистості у взаєминах (Д. Ельконін, О. Кононко).

Відомі зарубіжні психологи Д. Боулбі, Д. Добсон, Р. Кемпбелл, П. Куттер, К. Левін, А. Маслоу, А. Міллер, К. Роджерс, Б. Спок, К. Фопель, З. Фрейд, Е. Фромм, К. Хорні присвятили свої праці проблемам формування внутрішнього світу людини та досягнення взаєморозуміння з довкіллям, особливостям спілкування та взаємодії.

У психолого-педагогічній науці міжособистісні взаємини розглядаються як специфічний спосіб людського буття, що визначає духовну й практичну активність людей, їх відносини з навколишнім світом та між собою (Г. Балл, І. Бех, В. Білоусова, О. Бодальов, О. Злобіна). Аналіз наукових джерел засвідчує, що на формування і розвиток особистості дитини впливають, зокрема, такі психолого-педагогічні чинники як: загальний мікроклімат сімейного життя, його тональність, загальна спрямованість, добрі сімейні взаємини.

При гармонійних взаєминах в сім'ї будь-які проблеми вирішуються без приниження людської гідності дорослих і дітей. Взаєморозуміння та повага підтримують авторитет батьків і визначають статус дитини. Тон сімейного життя – це наслідок дії багатьох чинників: морального рівня батьків, характеру взаємин між членами сім'ї, побутової культури, організованості сімейного колективу, його традицій тощо.

Під гармонійними взаєминами батьків і дітей ми розуміємо відносини, засновані на узгодженні основних компонентів взаємин: довірливе, рівноправне ставлення один до одного, взаємоповага, турбота, особистісно-зорієнтований стиль спілкування, врахування індивідуальних потреб батьків і дітей.

Відповідно до результатів аналізу психолого-педагогічних праць із зазначеної проблеми було виокремлено істотні характеристики гармонійних батьківсько-дитячих взаємин, а саме: задоволення базових потреб дитини,

зокрема таких як потреба у безпеці й прийнятті, а також потреб, що виникають у процесі батьківсько-дитячої взаємодії: прийняття та визнання індивідуальності дитини і збереження свого «Я»; достатній рівень рефлексії батьків щодо індивідуальних особливостей дитини, розуміння їх психолого-педагогічної природи; свідома організація конструктивного стилю взаємодії з дитиною, адекватного її індивідуальним особливостям.

Гармонійні взаємини батьків і дітей формуються в процесі міжособистісних взаємин, які ми розглядаємо як активну взаємодію суб'єкта і соціального довкілля. Переважна більшість дослідників зазначає, що сензитивним для формування і становлення гармонійних батьківсько-дитячих взаємин є дошкільний вік (Л. Божович, О. Кононко, Т. Маркова та ін.).

До порушень взаємин батьків і дітей відноситься:

1) низька згуртованість між батьками і іншими членами сім'ї з питань виховання, та пов'язана з цим емоційна напруга та непослідовність у виховному підході батьків до дітей;

2) неадекватно виражена ступінь опіки та обмеженості щодо певних сфер життєдіяльності дитини;

3) стимуляція можливостей дитини за допомогою погроз та моральних засуджень.

У більшості психолого-педагогічних досліджень батьківсько-дитячі взаємини вивчаються в підсистемі «мати – дитина», а порушення в ній трактуються як основні причини порушень особистісного розвитку дитини (А. Адлер, Дж. Боулбі, Д. Віннікот, К. Хорні). Тому, для успішного подолання можливих відхилень у розвитку дитини, дуже необхідні емоційні та близькі стосунки з матір'ю з моменту народження дитини. Починаючи з немовлячого віку, між дитиною та батьками відбувається спілкування, в якому вони виступають як суб'єкти.

Аналіз психолого-педагогічної літератури засвідчує, що важливими факторами виникнення порушень як у розвитку дітей так і у проявах агресивної поведінки є: міжособистісні конфлікти в сім'ї; невіра батьків у можливості та

сили дитини; байдуже ставлення батьків до потреб і виховання дитини; неадекватні віку або суперечливі вимоги з боку батьків; відсутність інформації про те, коли і чому батьки задоволені або незадоволені поведінкою дитини.

У дослідженнях Т. Архіреєвої, В. Безлюдної, О. Маріч, М. Сапоровської, А. Співаковської, О. Шапатіної зазначено, що особливе значення для виникнення та розвитку порушень в особистісному розвитку, та формуванню агресивної поведінки дитини має не стільки реальна сімейна ситуація, скільки суб'єктивне сприйняття та переживання дитиною того, що відбувається в сім'ї. Виявлено, що значна кількість конфліктів батьків з дошкільниками в сім'ї обумовлена комплексом умов: особливості віку та особистості дитини, внутрішньо-сімейні взаємини та соціокультурне середовище, що складає в цілому соціальну ситуацію розвитку дитини. Причини батьківсько-дитячих конфліктів у сім'ї можуть бути як об'єктивними (вікова динаміка, яка відбиває становлення ведучих потреб у дітей), так і суб'єктивними (індивідуально-психологічні особливості батьків, особливості сімейного виховання тощо).

Здійснений аналіз моделей корекції батьківсько-дитячих взаємин у контексті проблеми виховання батьків (індивідуальна модель А. Адлера, модель ефективних типів взаємодії Р. Дрейкурса, модель групового психологічного консультування Х. Джайнотта, гуманістична модель роботи з батьками Т. Гордона, навчально-теоретична модель Я. Хямяляйнен, модель, заснована на транзакційному аналізі Е. Берна, модель християнського виховання батьків Р. Кемпбелла, модель батьківського виховання Ю. Азарова) свідчить, що вони орієнтовані на різну практику виховання в сім'ї та створюють різні установки у батьків. Кожна з них спрямована на своєрідну передачу батькам знань і практичного досвіду їх взаємин з дитиною, необхідних для здійснення виховної функції. За нашим висновком їх доцільно застосовувати для формування у батьків усвідомленого ставлення до формування гармонійних взаємин з дітьми.

РОЗДІЛ 3.

ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ВПЛИВУ ДИТЯЧО-БАТЬКІВСЬКИХ ВІДНОСИН НА АГРЕСИВНУ ПОВЕДІНКУ СЕРЕД ДІТЕЙ СТАРШОГО ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ

3.1 Методологічні основи дослідження

Прояви агресивності у дитячому віці виявляються проблемою, яка все більше хвилює вихователів і батьків. Вже в дошкільному віці складаються певні передумови, які сприяють прояву агресивної поведінки. Дуже важливо якомога раніше, а саме, в дошкільному віці, виявити схильність дитини до агресивної поведінки. Саме в цьому віці агресивність знаходиться на стадії свого становлення і ще можливо вжити своєчасні міри, які допоможуть зниженню агресивності дітей старшого дошкільного віку. До цього часу в науковій літературі існує деяка термінологічна невизначеність поняття «агресія» та «агресивна поведінка». Найбільш розширеним є таке визначення: «Агресія – це фізична або вербальна поведінка, спрямована на заподіяння шкоди будь-кому» (А.Басс); нанесення шкоди живим та неживим об'єктам (Е. Фромм); наступальні й насильницькі дії, спрямовані на населення шкоди або знищення об'єкта (В. Овчаренко); цілеспрямовану руйнівну дію, що суперечить суспільним нормам правилам, шкодить об'єктам нападу, викликає дискомфорт (Л. Семенюк). Ураховуючи певні відмінності в трактуванні, всі означені вище фахівці одностайні в тому, що агресія –це не вроджена біологічна реакція, а форма поведінки дитини, обумовлена соціальними зв'язками та відносинами.[31]

У нашому дослідженні під «агресією» ми розуміємо цілеспрямоване нанесення дошкільником фізичної або психологічної шкоди однолітку, а під «агресивною поведінкою» – спосіб дій, в яких проявляється агресія. Завданням, яке повинен ставити перед собою кожен дослідник при вивченні певних властивостей особистості дитини – це визначення контингенту вибірки. Деякі

дослідники вважають, що агресивні тенденції у поведінці дітей чітко виражені. Проте, не кожен тип агресивної поведінки дитини старшого дошкільного віку може трактуватись як власне агресія. Саме тому, у старших дошкільників, нерідко, готовність до відкритих агресивних дій маскується і пригнічується самою дитиною. У зв'язку з цим, при дослідженні особливостей агресивної поведінки дітей старшого дошкільного віку дослідник може отримати таку картину: діти, у повсякденній поведінці яких спостерігаються агресивні дії, при діагностуванні можуть не виявити високих показників за деякими параметрами агресивної поведінки. В той самий час виявляється певна група осіб, яких вихователі характеризують як цілком слухняних, а згідно результатів у них відмічаються підвищені показники за критерієм агресивної поведінки і агресії. Також, є група досліджуваних, підвищена агресивна поведінка яких простежується як у реальному житті, так і під час обстеження. Все це свідчить про необхідність охоплення дослідженням не тільки дітей, у яких підвищену агресивність відмічали педагоги та батьки, і якщо дослідник все ж таки ставить перед собою завдання детально вивчити особливості та причини підвищеної агресивної поведінки, йому необхідно охоплювати у вибірку не певних дітей, а всіх дошкільників. Таким чином, для досягнення мети нашого дослідження ми здійснювали діагностичну роботу із усіма дітьми, які відвідують гр.№8 та гр.№10 старшого дошкільного віку.

Дуже важливою умовою для ефективного дослідження агресивної поведінки старших дошкільників є створення довірливої атмосфери між дітьми і дослідником під час обстеження. Це складно досягнути при груповому діагностуванні дітей, оскільки формалізований характер самої процедури не створює у дитини відчуття зацікавлення дослідником, і тому досліджуваний може бути не щирим у своїх відповідях на запитання, тому діалогічні методи (бесіда, ігри, тощо) безумовно краще працюють при діагностуванні дошкільників.

Найбільш точну та достовірну інформацію про характер особливості агресивної поведінки дітей старшого дошкільного віку можна отримати

спостерігаючи за поведінкою досліджуваних у конкретних життєвих ситуаціях, конфліктних, фруструючих, або при взаємодії «агресора» та його «жертви».

Під час психодіагностичного дослідження рівнів агресивної поведінки дітей старшого дошкільного віку нами використовувався комплекс методик, який дозволив нам порівнювати між собою результати, отримані за допомогою окремих методик, з даними, зібраними у процесі бесіди з педагогами, батьками та спостережень за дітьми. Проаналізувавши такий комплекс даних, на нашу думку, можна буде робити обґрунтовані висновки про рівень прояву агресивної поведінки дітей старшого дошкільного віку.

У зв'язку із недостатнім арсеналом та недосконалістю окремих наявних психодіагностичних методик вивчення агресивної поведінки дошкільників, а також для отримання більш достовірних результатів, нами аналізувались дані, отримані у таких напрямках:

1. при використанні проєктивних методик для дошкільників;
2. під час анкетування, опитування і бесід з вихователями;
3. при використанні стандартних адаптованих опитувальників для батьків дітей старшого дошкільного віку.

В своєму експериментальному дослідженні нами були охоплені всі досліджувані старші дошкільники. Основними завданнями цього дослідження були відбір діагностичних методик для дослідження агресивної поведінки дітей. З цією метою використовувались описані в літературі, валідні методики та опитувальники.

Отже, для досягнення мети роботи нами було використано методику діагностики батьківського ставлення Варги-Століна [50], «Шкалу агресивності», над якою працював П. Орпінас та Р. Франковскі та проєктивну методику «Малюнок неіснуючої тварини».

Тест-опитувальник батьківського ставлення, розроблений А.Я. Варгою і В.В. Століним, являє собою психодіагностичний інструментарій, орієнтований на виявлення батьківського ставлення до дітей.

У зв'язку з тим, що стандартизованих загальнонавчаних методик, призначених для вивчення рівня і міри прояву агресивної поведінки у дітей дошкільного віку в науковій літературі практично не описано, та й віковий розвиток дошкільника ще не дозволяє йому здійснювати самозвіти, тобто працювати з опитувальниками, ми вважаємо за доцільне використовувати у психодіагностичній діяльності проєктивні методики та експертні оцінки педагогів.

«Опитувальник батьківського ставлення» А.Я. Варги та В.В. Століна складається із 61 запитання. Даний тест дає змогу виявити батьківське ставлення, яке розуміється як система різноманітних почуттів стосовно дитини, поведінкових стереотипів, які практикуються у спілкуванні з дітьми, особливостей сприймання і розуміння характеру та особистості дитини і її вчинків. Дані результати дають можливість охарактеризувати переважаючий тип ставлення батьків до своєї дитини. (Додаток А)

Структура тесту батьківського ставлення А.Я. Варги В.В. Століна побудована на основі математичного значення значущих факторів та складається з п'яти шкал:

- 1) прийняття-відкидання;
- 2) кооперація;
- 3) симбіоз;
- 4) авторитарна гіперсоціалізації;
- 5) «маленький невдаха»

Шкала «прийняття-відкидання» відображає інтегральне емоційне ставлення до дитини. Зміст полюса «прийняття» відображається в тому, що батькам подобається дитина такою, якою вона є. Вони поважають її індивідуальність, симпатизують їй, намагаються проводити багато часу разом, схвалюють її інтереси та плани. Зміст полюса «відкидання» в тому, що батьки сприймають дитину невдахою, поганою та непристосованою. Їм здається, що їх дитина не досягне успіху в житті через низькі здібності, невеликий розум та

дурні схильності. Здебільшого, вони відчують до дитини злість, образу, роздратування та відчай. Вони не довіряють їй та не проявляють повагу.

«Кооперація» – соціально бажаний образ батьківського ставлення. Змістовно дана шкала характеризується тим, що батьки зацікавлені у справах та планах дитини, намагаються їй в усьому надати допомогу, проявляють співчуття. Вони високо оцінюють інтелектуальні та творчі здібності своєї дитини та відчують гордість за неї. Такі батьки заохочують її ініціативу та самостійність, намагаються бути з нею на рівних. Вони довіряють їй та прагнуть бути на боці дитини в спірних питаннях.

«Симбіоз». Дана шкала відображає міжособистісну дистанцію у спілкуванні з дитиною. Прагнення до симбіотичних відносин з дитиною проявляється в тому, що батьки відчують себе єдиним цілим з нею, намагаються задовольнити всі її бажання та потреби, відмежувати від труднощів та неприємностей життя. Такі дорослі відчують тривогу по відношенню до дитини, адже бачать її маленькою та беззахисною. Їх тривога підвищується, коли їх дитина починає автономізуватися в силу обставин, адже за власною волею вони ніколи не надають їй самостійності.

«Авторитарна гіперсоціалізація». Шкала відображає форму та напрямок контролю за поведінкою дитини. При високому балі за цією шкалою чітко відстежується авторитаризм. Такі батьки потребують від дитини беззастережної слухняності та дисципліни. Вони намагаються в усьому нав'язати їй свою волю та не в змозі ставати на її точку зору. За прояв свавілля дитину суворо карають. Батькам властиво пильно стежити за соціальними досягненнями своєї дитини, її індивідуальними особливостями, звичками, почуттями та думками.

«Маленький невдаха» – відображає особливості сприйняття і розуміння дитини батьками. При високих значеннях по даній шкалі, в батьківському ставленні відстежується тенденція інфантилізувати дитину, приписувати їй особисту та соціальну неспроможність. Такі батьки бачать дитину молодшою в порівнянні з її реальним віком. Її інтереси, захоплення, думки та почуття здаються їм дитячими та несерйозними. Дитину вважають непристосованою,

неуспішною, та відкритою до «дурних» впливів. Зі сторони батьків проявляється недовіра по відношенню до дитини та нарікання на її неуспішність та неумілість. У зв'язку з цим батьки намагаються захистити її від труднощів життя та строго контролювати його дії.

«Шкала агресивності», над якою працювали П. Орпінас та Р. Франковські була використана нами з метою визначення рівня агресії дошкільників. (Додаток Б)

Дана шкала агресивності вимірює поведінку дітей, яка може призвести до психологічної та фізичної травматизації інших дітей. Шкала передбачає отримання інформації про частоту прояву прямих форм фізичної (удари, штовхання тощо) і вербальної (сарказм, образа, погроза) агресії та гніву (легкість виникнення гніву тощо), яку надають експерти, в ролі яких виступають педагоги. З метою уникнення часових викривлень у відповідях, експерти надають інформацію про поведінку дітей на протязі останніх 7 днів. Вони ранжують відповіді за шкалою від «0» до «6 і більше разів». Отримані відповіді підсумовуються, загальний індекс агресії розташовується в межах від 0 до 66 балів .

Окрім індивідуально-психологічних, нами також вивчались окремі соціально-психологічні показники, котрі, на нашу думку та на думку ряду окремих дослідників, можуть впливати на потенційний прояв чи не прояв агресивних реакцій у дітей дошкільного віку.

Тест «Малюнок неіснуючої тварини» (МНТ) – одна з найбільш поширених проєктивних методик діагностики агресивності дітей. (Додаток В). В основному проводиться з метою з'ясування чи уточнення рис особистості, установок та психологічних проблем дитини. Оскільки методика МНТ є проєктивною, то тут головну роль відіграє вміння досліджуваного фантазувати та відображати створений образ у вигляді графічного зображення чи малюнка. Друга особливість МНТ полягає в тому, що зображений дитиною графічний матеріал має не тільки тісний зв'язок з емоціями, що відіграють певну роль у формуванні образів фантазії, але й реальними особистісними та соціальними

проблемами. По-третє – це метафоричність зображення, котра у процесі інтерпретації малюнку переноситься на особистість дитини й описується вже у психологічних категоріях, виходячи з того, що хоча процес проєкції і протікає без достатнього контролю свідомості, він все ж відображає свідомі установки піддослідного.

Разом з тим окремими дослідниками були розроблені та описані «симптомокомплекси» методики. При інтерпретації малюнків ми використовували таблицю, описану І. А. Фурмановим, яка включає в себе 15 «симптомокомплексів».

«Тест тривожності» (Р. Темпл, В. Амен, М. Доркі) для виявлення ступеню тривожності дошкільників. Методика виявляє рівень тривожності дитини. Ця методика являє собою дитячий тест тривожності, розроблений американськими психологами Р. Темпл, М. Доркі і В. Амен. (Додаток Г).

Завдання полягає в тому, щоб дослідити і оцінити тривожність дитини в типових для неї життєвих ситуаціях, де відповідну якість особистості виявляється найбільшою мірою. При цьому сама тривожність розглядається як риса особистості, функція якої полягає у забезпеченні безпеки людини на психологічному рівні і яка водночас має негативні наслідки. Вони полягають, зокрема, у гальмуванні активності дитини, спрямованої на досягнення успіхів. Висока тривожність супроводжується зазвичай високо-розвинутою потребою уникнення невдач, що істотно перешкоджає прагненню до досягнення успіхів. Психодіагностичний образотворчий матеріал в цій методиці представлений серією малюнків розміром 8,5 x 11 см (мал.1-14). Кожен малюнок сюжетно представляє собою де яку типову для життя дитини-дошкільника ситуацію.

Кожен з описаних малюнків виконаний у двох варіантах: для хлопчиків (на малюнку зображений хлопчик) і для дівчат (на малюнку представлена дівчинка). У процесі тестування досліджуваний ідентифікує себе з дитиною тієї ж статі, що і він. Особа цієї дитини не промальовано повністю, даний лише загальний контур його голови.

Кожен малюнок забезпечений двома додатковими зображеннями дитячої голови, за розмірами точно відповідними контуру обличчя дитини на малюнку. На одному з додаткових зображень представлено усміхнене обличчя дитини, а на другому – сумне.

3.2. Аналіз та інтерпретація результатів дослідження впливу дитячо-батьківських відносин на агресивну поведінку серед дітей старшого дошкільного віку

Експериментальне дослідження ми проводили на базі закладу дошкільної освіти ЦРД «Веселка» м. Запоріжжя.

У дослідженні взяли участь 30 дітей старшого дошкільного віку (18 дівчаток і 12 хлопців). Для проведення дослідження з метою виявлення впливу дитячо-батьківських відносин на рівень агресивної поведінки дітей старшого дошкільного віку нами було сформовано вибірку з 30 осіб – дітей гр. №8, та гр. №10 – для проходження методики «Малюнок неіснуючої тварини» з метою виявлення наявності агресії у дітей; «Тесту тривожності» (Р. Темпл, В. Амен, М. Дорки) для виявлення ступеню тривожності дошкільників та 30 осіб – їх батьків, для проходження методики діагностики батьківського ставлення Варги-Століна.

Також, методами дослідження ми обрали індивідуальне опитування дітей та спостереження за їхньою поведінкою. Досліджуючи агресивну поведінку дітей старшого дошкільного віку, ми звертали увагу на такі її прояви: прагнення домінувати над іншими; імпульсивність, неврівноваженість; низький рівень самоконтролю та саморегуляції; непередуманість учинків; спалахи роздратування, гніву; сумніви, невпевненість у собі, складність прийняття рішень; ігнорування моральних норм і правил поведінки; відсутність страху, почуття провини, каяття за свої вчинки; нездатність розуміти однолітків, ігнорування їхніх переживань; вміння поставити себе на місце іншого.

В нашому дослідженні також приймали участь і вихователі дітей старшого дошкільного віку ЦРД «Веселка» С.А. Яроцька, Ю.М. Павлятенко, І.М. Ясновська, А.М. Ткачук. Загалом, в дослідженні прийняли участь 64 особи.

В силу того, що стандартизованих загальнонавчаних методик, призначених для вивчення міри вираженості агресивної поведінки у дітей дошкільного віку в науковій літературі практично не описано та й віковий розвиток дошкільника ще не дозволяє йому здійснювати самозвіти, тобто працювати з опитувальниками, ми вважаємо за доцільне використовувати у психодіагностичній діяльності проєктивну методику, а також експертні оцінки педагогів.

За допомогою опитування, яке проводилось з кожною дитиною індивідуально ми хотіли з'ясувати, чи знають діти про характерні особливості емоцій, які пов'язані безпосередньо з проявом агресії.. У додатках нами подано зразок опитувальника (Додаток Д).

Окрім опитування дітей старшого дошкільного віку ми проводили спостереження за їхньою поведінкою у повсякденній, звичній для них діяльності (заняття, ігри). Ми фіксували, як часто діти стають учасниками конфліктних ситуацій, або самі їх спричиняють. Так, наприклад, ми вели спостереження за поведінкою дітей в ході гри.

Для цього ми обрали гру-естафету, зміст якої полягав у тому, щоб кожен учасник швидко подолавши перешкоди, повернувся на місце, і передав естафету наступному. Першою буде команда, яка виконавши всі умови гри, першою збереться на фініше. При порушенні правил певний учасник залишався поза грою. Інструкція націлює дітей на боротьбу та виграш. Під час гри ми вели фіксоване спостереження за кожною дитиною. Показниками агресивної поведінки дошкільників були емоційні прояви ,супроводжуючі ігрові дії дітей.

Для з'ясування взаємовідношень дітей з батьками і іншими членами сім'ї, з вихователями, з дітьми використовувався метод бесіди. Бесіди з батьками і педагогами допомагали з'ясувати моральну атмосферу, яка панує в сім'ях

досліджуваних дітей, з'ясувати характер відношень, поведінки батьків та інших членів сім'ї, поведінки дитини в сім'ї і дитячому садку.

Шляхом спостереження ми з'ясували, що 33% дітей проявляють агресивність і часто самі провокують конфліктні ситуації(заважають грати іншим, забирають іграшки, штовхають, дражнять), розв'язують будь-які питання за допомогою фізичної сили; 47% – інколи проявляють агресивність, але самі іноді спричиняють конфлікти. 20% дітей ніколи не потрапляють в конфліктні ситуації уникаючи їх, бо скромні, сором'язливі і товариські.

Відповідно до визначених рівнів прояву агресивності (високого, середнього та низького), ми розподілили дітей експериментальної групи на три групи:

– до першої групи ми віднесли дітей, які постійно проводять боротьбу з іншими задля досягнення своєї мети. Ці діти швидко вступають в конфлікт, вирішують його за допомогою бійки, штовхання, кусання, виявляють свою вербальну агресію за допомогою образливих слів і цькування. Не дотримуються правил та культури поведінки на прогулянках і заняттях, проявляють гіперактивність у всіх видах своєї діяльності. Найчастіше діти проявляли агресивну поведінку під час вільної діяльності.

– до другої групи – ми віднесли дітей, які проявляли тимчасовий інтерес до розв'язання проблемних питань, ставилися до інших легковажно, недбало користувалися іграшковим інвентарем, включалися у діяльність з легкою незадоволеністю, роздратованістю, часто гнівались на інших та бубоніли собі під носа своє незадоволення ;

– третя група – це діти, які не виявляли бажання конфліктувати. Вони без цікавості ставилися до дітей з виявами агресії, здійснювали ті чи інші поведінкові норми без зайвої тривожності чи непослуху, вважаючи, ніби це не є нагальною потребою і лише інколи включали «гнів» та «злість».

У результаті констатуючого експерименту ми з'ясували, що попри те, що значна кількість дітей старшої групи (33%) має високий рівень прояву

агресивності, все ж таки більшість дітей має середній рівень (47%), і таки значна кількість дітей (20%) – низький.

Наступним етапом нашого дослідження було анкетування батьків. Зразок анкети подано в додатках (Додаток Е). У ньому взяло участь 30 батьків. За допомогою анкетування ми з'ясували, чи батьки звертають увагу на прояви агресивної поведінки у дітей, на причини злості, застосування фізичної сили по відношенню до дітей, коли вони дратуються, сперечаються, сердяться, бурчать, кричать, бувають роздратовані, часто не в гуморі, непоступливі, вперті та ін., чи вважають бесіди вагомим засобом подолання агресивності дітей старшого дошкільного віку.

Результати анкетування батьків показали, що 30% батьків – вважають не доцільним бесіди про агресію та агресивну поведінку дитини в такому віці, не виявляють особливого бажання займатися переконанням дітей у правильності своїх рішень, думок, дій, доводячи, що з часом самі пізнають, що таке добро, а що таке зло; 31% батьків підтвердили, що систематично спілкуються з дітьми про агресивність, жорстоке поводження з тваринами, молодшими сестрами й братами; а 39% – інколи спілкуються з дітьми на тему гумору, а про жорстокість і злість дитини не згадують.

Можемо резюмувати, що виходячи із теоретичного аналізу проблеми та результатів проведеного емпіричного дослідження, питання подолання агресивної поведінки серед старших дошкільників набуває особливого значення. З огляду на це, одним із першочергових завдань закладів дошкільної освіти є профілактика агресивної поведінки та здійснення корекційної роботи з дітьми, які мають виражені схильності до агресивної поведінки.

Представимо результати, отримані в ході проведення обраних нами методик.

Формування агресивної поведінки у старшому дошкільному віці обумовлене багатьма внутрішніми та зовнішніми чинниками. Важливе значення серед чинників розвитку агресивної поведінки у старших дошкільнят відводиться саме сім'ї, як першій соціальній групі, з якою взаємодіє дитина. Серед

особливостей сімейного виховання, що впливають на агресивність дитини, можна виділити такі, як: нестача тепла та ласки з боку батьків, поблажливе ставлення до прояву агресії і агресивної поведінки, незацікавленість батьків в своїх дітях, байдужість в ставленні до них.

Провівши тест-опитувальник батьківського ставлення Варги-Століна, ми отримали наступні результати:

Таблиця 3.1

Розподіл досліджуваних за показниками, отриманими в результаті проведення тесту-опитувальника батьківського ставлення Варги-Століна

№	Домінуюча шкала, що відображає батьківське ставлення	Кількість осіб	Визначення кількості осіб у процентному відношенні
1.	Прийняття-відкидання	5	16.7%
2.	Кооперація	7	23.3%
3.	Симбіоз	3	10%
4.	Авторитарна гіперсоціалізація	12	40%
5.	Маленький невдаха	3	10%

За допомогою отриманих даних, ми можемо визначити, що п'ятеро батьків, які представляють собою 16.7%, в результаті проходження тесту набрали найбільшу кількість балів за шкалою «прийняття-відкидання».

Прийняття – свідчить про те, що у досліджуваних виражене позитивне ставлення до дитини. Дорослі сприймають дитину такою, якою вона є,

поважають і визнають її індивідуальність, схвалюють її інтереси, підтримують плани, проводять з нею досить багато часу і не шкодують про це.

Відкидання – цей тип ставлення вказує на те, що дорослий відчуває по відношенню до дитини в основному негативні почуття: роздратування, злість, досаду, ненависть. Такий дорослий вважає дитину невдахою, не вірить в її майбутнє, низько оцінює її здібності і нерідко нехтує дитиною. Зрозуміло, що такий дорослий не може бути хорошим педагогом.

Семеро батьків, тобто 23.3%, отримали найбільшу кількість за шкалою «кооперація». Такий відсоток є ознакою того, що дорослий виявляє щирі цікавість до того, що цікавить дитину, високо оцінює здібності дитини, заохочує самостійність і ініціативу, намагається бути на рівних з дитиною. Низькі бали за цією шкалою, навпроти, говорять про те, що дорослий займає по відношенню до дитини протилежну позицію і не може претендувати на роль хорошого педагога.

Троє батьків, що представляють 10% за шкалою «симбіоз», дозволяють зробити висновок про те, що батьки іноді встановлюють психологічну дистанцію між собою і дитиною, намагаються задовольняти її основні потреби, але не всі батьки завжди прагнуть бути ближче до дитини.

Та троє батьків за шкалою «маленький невдаха». Такі батьки вважають дитину маленьким невдахою і ставляться до неї як до нетямущої. Інтереси, захоплення, думки і почуття дитини здаються такому дорослому несерйозними, і він ігнорує їх.

Найбільша кількість батьків, а саме дванадцять осіб, які становлять 40%, отримали найбільшу кількість балів за шкалою «авторитарна гіперсоціалізація». Отримані дані показують, що ці дорослі поведуться занадто авторитарно по відношенню до дитини, вимагаючи від неї беззастережного послуху і задаючи суворі дисциплінарні рамки. Багато в чому такі батьки нав'язують дитині свою волю.

В нашому дослідженні ми використовуємо класифікацію, розроблену А.Я. Варгою, В.В. Століним, оскільки вона глибше розкриває специфіку

сімейних взаємин та доповнює три загальноприйняті стилі відносин: демократичний, авторитарний, ліберальний (індиферентний). Психодіагностичне обстеження батьків показало, що у вибірці переважає авторитарний стиль сімейного виховання (авторитарна гіперсоціалізація прийняття, відкидання). На другому місці у вибірці представлений демократичний стиль сімейного виховання (кооперація, прийняття). Менше за інші представлений ліберальний стиль сімейного виховання (симбіоз, «маленький невдаха»). За результатами отриманих даних ми виділили п'ять груп дітей відповідно до стилю виховання в сім'ї (за класифікацією А.Я. Варги, В.В. Століна)[78].

Гіпотеза нашого дослідження про те, що між батьківським ставленням до дітей старшого дошкільного віку та їх впливом на агресивну поведінку дошкільника існує певний взаємозв'язок, а саме: авторитарна гіперсоціалізація є причиною агресивної поведінки дітей старшого дошкільного віку підтвердилась.

Розглянемо дані, отримані за допомогою методу експертних оцінок методики «Шкала агресивності». В ході дослідження експерти-вихователі давали інформацію про поведінку дітей протягом останніх семи днів. Згідно з отриманими даними, ми відзначили у дітей старшого дошкільного віку перевагу вербальної агресії (зафіксовано у 45,47% респондентів) над іншими видами. Фізична агресія проявляється у 36,29% респондентів, а непряма – в 18,24% досліджуваних. Також, слід зазначити, що більшість досліджуваних старших дошкільників не проявляють агресивність, або лише мають тенденції до агресивної поведінки (фізична агресія – 69,77%; вербальна агресія – 65,68%; непряма агресія – 85,38%). Бесіда з вихователями показала наступне: важливим фактором ризику для розвитку фізичної агресії, пов'язаної з оточуючим середовищем дитини, наприклад, є нестача коштів (бідність) сім'ї, дисфункціональні сім'ї і примусовий стиль виховання. Ще, зауважили вихователі, фізичну і вербальну агресію частіше проявляють ті діти, яких батьки тримають в дитячому садку з 7.00-19.00, забирають додому останніми,

не цікавляться життям дитини впродовж дня, не розмовляють з нею. Деякі діти схильні до домашнього насильства, тобто їх часто карають за непослух, або зривають на них свою злість. Таким чином, дитина, яка проявляє часту агресивну поведінку в саду або дома, і має один або декілька перерахованих факторів ризику, має більше шансів увийти зростаючу траєкторію помірної або високого рівня фізичної агресії.

Розглянемо результати дослідження за методикою «Неіснуюча тварина». Тест «Малюнок неіснуючої тварини»(МНТ) – одна з найбільш поширених проєктивних методик діагностики агресивності дітей. Загалом проводиться з метою з'ясування або уточнення рис особистості, установок та психологічних проблем дитини. Оскільки методика «Неіснуюча тварина» є проєктивною, то тут головну роль відіграє вміння досліджуваного фантазувати та відображати створений образ у вигляді графічного зображення чи малюнка. Ще особливістю методики полягає в тому, що зображений дитиною графічний матеріал має не тільки тісний зв'язок з її емоціями, що відіграють певну роль у формуванні образів фантазії, але й реальними особистісними та соціальними проблемами. Ще, це метафоричність зображення, яка у процесі інтерпретації малюнку переноситься на особистість дитини й описується вже у психологічних категоріях, виходячи з того, що хоча процес проєкції і протікає без достатнього контролю свідомості, він все ж таки відображає свідомі установки піддослідного.

В ході контент аналізу малюнків ми розраховували ступінь агресивності респондентів. Кількісний аналіз та інтерпретації малюнків ми здійснювали за І. А. Фурмановим [74], який виокремив 15 «симптомокомплексів» агресії. Особлива увага в симптомокомплексі «Агресія» приділена кількості, розташуванню і характеру кутів у малюнку, прямим символам агресії (кігті, зуби, дзьоби, роги, копита, всілякі шипи, велика кількість рук або ніг), характеру ліній (лінії прямі, гостро намальовані кути, чи використовується в малюнку штрихування). Нами також зверталася увага на випадки наявності механічних частин в тілі «тварини»: постановка тварини на постамент,

тракторні або танкові гусениці, триніжок; прикріплення до голови пропелера, гвинта; зображення замість ока електролампи, намальовані в тілі і кінцівках тварини рукояток, клавіш і антен[78].

Згідно з отриманими даними, 47,42% дітей, тобто більша частина вибірки виявляють слабкий рівень агресивності або зовсім не проявляють її. 38,21% досліджуваних мають середній рівень агресивності. Найменшу частку складають дошкільники з високим (10,22%) та дуже високим (4,15%) рівнем агресивності.

Перейдемо до розгляду результатів за методикою «Тест тривожності» (Р. Темпл, В. Амен, М. Дорки). Дані проведеної діагностики показали, що значна частка старших дошкільників мають середній (43,75%) та високий (37,5%) рівні тривожності. Лише в 18,75% досліджуваних індекс тривожності знаходиться в межах низького рівня. Тривожність дитини може виступати особистісним параметром, який сприяє прояву агресивності та агресивної поведінки. Головним джерелом тривоги у дітей в дошкільному віці є сім'я, оскільки саме тип сімейного виховання є визначальним фактором впливу на психіку дитини. Надалі, роль сім'ї буде значно зменшуватися, оскільки буде зростати роль школи та однолітків. Висока ймовірність виховання тривожної дитини може бути у тих батьків, які здійснюють виховання по типу гіперопіки та авторитарного характеру спілкування, а саме: (надмірна опіка і турбота, постійний контроль, наявність обмежень і заборон, завищені вимоги з боку батьків і вихователів, часті докори, насмішки, вторгнення в особистий простір дитини, обман). При такому вихованні дитина втрачає віру в себе, довіру до оточуючих, впевненість в собі, постійно боїться негативної оцінки, що може перерости в тривожність ,як стабільне особистісне утворення[78].

Таким чином можна зробити висновок, що стиль батьківського виховання, а також дитячо-батьківські відносини все ж таки мають вплив на рівень агресивної поведінки дітей старшого дошкільного віку. Стандартних підходів до виховання дітей старшого дошкільного віку недостатньо: потрібно більше приділяти уваги вихованню почуття гідності кожної дитини, її

значущості та незамінності як в сім'ї, так і в колективі.[7] Значна частина дітей старшого дошкільного віку потребує серйозного корекційного впливу психологів з метою зниження рівня їх агресивності.

Для цих стилів сімейного виховання характерна незадоволеність потреб дитини, що призводить до створення негативних емоцій, зокрема, гніву, наслідком якого стають агресивні дії проти суб'єкта або ситуації, що викликає гнів. В ході дослідження гіпотезу про те, що тип сімейного виховання чинить вплив на прояви агресивності у дітей дошкільного віку, було підтверджено.

Таким чином, можемо зробити висновок, що на прояв агресивної поведінки дітей старшого дошкільного віку суттєво впливає тип батьківського ставлення, який може бути спричинений, зокрема, рівнем освіти батьків, соціальним та матеріальним статусом сім'ї, умовами виховання дитини.

Індивідуально - психологічні особливості дошкільників і умови їхнього сімейного виховання, суттєво впливають на особистісні характеристики, котрі детермінують або не детермінують агресивну поведінку. Це такі показники як: сформованість навиків соціальної взаємодії, самоконтроль, рівень сформованості моральних уявлень.

Для подолання агресивної поведінки у дітей старшого дошкільного віку, а також для зменшення їх емоційної напруги, а також для збереження психічного здоров'я, в закладах дошкільної освіти необхідно проводити корекційну роботу з агресивними дітьми. Це важливе завдання постає як перед вихователями, так і перед психологом та соціальним педагогом. Але це буде можливо при умові, що батьки дітей виявлятимуть бажання співпрацювати з ДНЗ та будуть прагнути до змін не тільки в поведінці дитини, а й в своїй власній.

Таким чином, основним фактором в боротьбі з негативними проявами агресивності, є оптимізація дитячо-батьківських відношень між батьками і дитиною - це головна застава здорового емоційного розвитку дітей. З цією метою, а саме, попередження і корекція агресивної поведінки дітей старшого дошкільного віку, нами була складена корекційна програма, яку ми частково випробували в групах дітей старшого дошкільного віку під час виникнення

загострення ситуації. У зв'язку з тим, що в країні поширене захворювання на COVID-19, і групи в дитячому садку теж час від часу зачиняються на карантин, то ми не маємо можливості застосувати нашу програму в повному обсязі, але дуже сподіваємось на те, що цю можливість використають вузькі фахівці і педагоги ЦРД, в якому ми будемо проводити свою експериментальну частину дослідження.

Із врахуванням вікових особливостей дошкільників основною формою реалізації корекційних занять стала гра. Бо саме вона сприяє усвідомленню дитиною соціально прийнятних форм поведінки; більше того, у грі дані форми стають її власними, а не нав'язливими зовні утвердженнями. Як відмічали Л. І. Божович та Л. С. Славіна, «гра є тим механізмом, який переводить зовнішні вимоги соціального середовища у власні потреби дитини» [11,45]. У грі розвивається мотиваційна сфера, долається пізнавальний та емоційний егоцентризм, розвивається довільність поведінки. Також вона дозволяє використовувати такі засоби психологічного впливу на дитину, котрі не викликають супротивні реакції на дії дорослого. Д. Б. Ельконін [184] також вважав, що основним засобом роботи з дошкільниками є гра. Її корекційний потенціал полягає у практиці нових соціальних взаємин, у котрі включається дитина у процесі спеціально організованих занять. У нашій програмі, гра, попри все інше, виконувала ще й навчальну функцію.

При розробці психопрофілактичної програми ми звертали увагу на вибір способів впливу на дітей. Такі активні способи впливу передбачали використання рухливих ігор і фізичних вправ для того, щоб діти змогли зрозуміти, як реагувати на негативні емоції та зняти емоційне напруження, оволодіти техніками релаксації та саморегуляції для стримування і зняття агресивних імпульсів. Використовувались також ігри з піском і танцювальна терапія.

3.3 Програма корекційних занять зі зниження рівня агресивної поведінки для дітей старшого дошкільного віку.

Програма корекційних занять для дітей старшого дошкільного віку зі зниження агресивності «Подолай перешкоди».

Сьогодні дитина живе і формується як особистість в агресивному середовищі, яке надто жорстко унормовує життя, визначає межі, контролює поведінку і регламентує вимоги. Ускладнюється життя дитини і тим, що з кожним днем набувають усе більшого значення конкурентні, змагальні тенденції в освіті, порівняння між собою за різними здібностями, темпераментами, ціннісними орієнтаціями осіб. Заохочення лідерських якостей, високих досягнень за будь-яку ціну також ускладнюють дошкільникам і без того непростий процес соціалізації.

Більшість провідних фахівців під агресивністю розуміють цілеспрямоване нанесення дитиною фізичної або психологічної шкоди іншій особі, а під агресивною поведінкою – спосіб дій, в якому проявляється агресія. Зважаючи на це, І. Дубровіна, Т. Лаврентьєва, Т. Марцинковська та ін. переконують, що профілактична та корекційна робота з агресивними дітьми насамперед має бути спрямована на ліквідацію причин відповідної поведінки.

Агресія – це мотивована деструктивна поведінка, що суперечить нормам і правилам існування людей у суспільстві, яка завдає шкоди об'єктам нападу, наносить фізичний та моральний збиток людям або викликає в них психологічний дискомфорт.

Агресивність – це властивість особистості, що виражається в готовності до агресії. До п'яти – шестирічного віку агресивність у поведінці дітей не є порушенням, але з часом вона може закріплюватися і переходити у стійку рису особистості.

Агресивність – один із факторів, який негативно впливає на адаптацію дитини в колективі. У взаємодії з групою наслідком агресивності стане неприйняття дитини як особистості, формування негативного ставлення до неї

як з боку дітей так і їх батьків. Відповідно, на свою адресу така дитина отримуватиме більше негативних дій, ніж інші діти, що у свою чергу, спричинятиме нові спалахи агресивності як наслідок емоційного напруження і стресового стану. Програма розрахована на дітей старшого дошкільного віку з проявами агресії в поведінці.

Мета програми:

- визначити шляхи профілактики та корекції агресивної поведінки дітей старшого дошкільного віку, окреслити портрет агресивної дитини;
- корекція агресивних тенденцій поведінки дошкільнят, формування навичок саморегуляції;
- зменшення рівня агресивних проявів у дитячій поведінці, шляхом навчання адекватних форм реагування, через досягнення таких поставлених завдань.

Завдання програми:

- розвивати вміння розпізнавати емоції свої та інших людей;
- сприяти формуванню у дітей навичок неагресивного реагування на несприятливі умови;
- формувати вміння бачити і пам'ятати добро;
- вчити адекватним способам взаємодії, взаємодопомоги;
- формувати вміння спокійно слухати співрозмовника
- знизити рівень ситуативної агресії у дітей, навчити агресивних дітей прийнятних форм вираження гніву;
- знизити емоційне напруження дітей;

Цільова аудиторія: діти старшого дошкільного віку (5-6 років).

Діагностичний блок: передбачає попереднє використання методик на виявлення агресивної поведінки дітей старшого дошкільного віку (Неіснуюча тварина, Вулкан, Кактус; бесіда і анкетування батьків та вихователів групи; спостереження, ігри).

Організація проведення занять:

1. Заняття адаптивного періоду (1-3), спрямоване на ближче знайомство психолога з дітьми, поглиблену діагностику.

2. Заняття навчального етапу (4-13), завданням яких є власне зниження високого рівня агресивності і тривожності, вироблення навичок мовленнєвого подолання конфліктних ситуацій.

3. Підсумкові заняття (14-18), під час яких доцільно провести повторне обстеження рівня агресивності і тривожності дітей

Кожне заняття не перенасичене вправами та перемежується повсякчас з ігровими моментами, що теж несуть корекційний вплив.

Програма включає в себе 18 занять тривалістю 30-35 хв. Передбачається, що заняття проводяться 1 раз на тиждень з групою до 6 дітей старшого дошкільного віку, яка включає в себе дітей, які мають та не мають агресивні прояви (для того, щоб компенсувати, врівноважити поведінкові прояви дітей агресивних; надати їм приклади поведінки неагресивної наочно.

Таблиця 3.2

Зміст програми корекційних занять зі зниження рівня агресивної поведінки дітей

№п/п	Тема заняття	Мета заняття
1	Колюча людина	Згуртування дітей, засвоєння правил поведінки групи у кабінеті психолога, розвиток емпатійних почуттів, творчої уяви, дрібної моторики, вміння співіснувати поряд з іншими дітьми, допомагати та розуміти їх.
2-3	Квітник емоцій Ображена дитинка	Розвиток емпатійних почуттів, уваги до оточуючих, творчої уяви, вміння співіснувати поряд з іншими дітьми, допомагати та розуміти інших, розуміти емоції, виховання дисципліни
4-5	Сварливі хлопці Сварливе зайчєня	Розвиток емпатійних почуттів, уваги до оточуючих, творчої уяви, вміння співіснувати поряд з іншими дітьми, допомагати та розуміти інших, розуміти емоції, виховання дисципліни, навчити неагресивних форм поведінки.
6	Повчальні історії	Розвиток емпатійних почуттів, творчої уяви, вміння співіснувати поряд з іншими дітьми, допомагати та розуміти інших, розуміти емоції, виховання емоційно-вольового компоненту

Продовження табл.3.2

7	Малюємо радість	Навчитися слухати себе, співіснувати у злагоді з іншими, вчитися виражати себе суспільно-схвалюваними способами, тренуватися у вираженні знайомих емоцій
8	Добрі справи	Навчитися робити добро та пам'ятати свої добрі справи, розвиток уваги до оточуючих, виховання дисципліни, творчої уяви, вміння співіснувати поряд з іншими дітьми, допомагати та розуміти інших
9	Чаклун	Розвиток уваги до оточуючих, виховання дисципліни, творчої уяви, вміння співіснувати поряд з іншими дітьми, допомагати та розуміти інших, закріпити знання емоцій та вміння їх виразити.
10	Дерево доброти	Розвиток уваги до оточуючих, виховання дисципліни, творчої уяви, вміння співіснувати поряд з іншими дітьми, допомагати та розуміти інших, розвиток вміння самозаспокоювання.
11	Сердце левеня	Навчання агресивних дітей способів вираження гніву, зняття агресії, орієнтація на стан та почуття інших.
12	Маленький привид	Вивчення прийомів саморегуляції, розвиток уміння опанувати себе в ситуаціях, що провокують гнів, закріплення норм і правил поведінки, розвиток здатності бути уважним до інших
13	Мій настрій	Навчання прийомам саморегуляції, розвиток уміння керувати гнівом.
14	Чарівні окуляри	Зняття емоційного напруження, допомога дітям долати агресивність, стимулювання вияву доброти.
15	Добро і зло	Зняття емоційного напруження, розвиток уміння опанувати себе в ситуаціях, що провокують гнів, розвиток здатності бути уважним до інших.
16	Моя злість	Нейтралізація негативної емоційної енергії, розвиток у дітей навичок рефлексії та почуття емпатії.
17	Ввічливий і грубіян	Розвиток позитивних емоцій, набуття навичок розв'язання конфліктних ситуацій, спрямування агресії на досягнення успіхів.
18	Старий ліхтар	Підвищення самооцінки, набуття здатності розв'язувати проблеми, розвиток комунікативних навичок у можливих конфліктних ситуаціях. Налаштування на завершення роботи групи.

Структура заняття

1. Вітання.
2. Вступна бесіда
3. Основна частина. Методи та прийоми:
  - прослуховування та обговорення розповідей, казок;
  - розігрування етюдів;
  - ігри-інсценування.
4. Вправи на зняття психоемоційного напруження(медітація).
5. Психогімнастика.
6. Танцювальна терапія, музикотерапія, пісочна терапія, малюнок.
7. Заключний етап. Рефлексія(що нового сьогодні ми довідались на занятті? що сподобалось?), прощання.

При взаємодії з дітьми ми враховували той факт, що у них ще не сформована довільна увага на достатньому рівні. Саме тому, ми склали структуру заняття так, щоб діяльність дітей постійно змінювалась.

Критерій ефективності програми:

Передбачається, що по завершенні програми, дитяча агресивність зменшиться шляхом набуття навичок розв'язання конфліктних ситуацій за допомогою спілкування, навчання їх неагресивних форм реагування на зовнішні подразники та ситуації, та завдяки розвитку емоційно-вольової сфери.

ВИСНОВКИ

Узагальнюючи результати дослідження маємо можливість зробити такі висновки, що аналіз психолого-педагогічної літератури з проблематики впливу дитячо-батьківських відносин на рівень агресивної поведінки старших дошкільників дозволив нам уточнити зміст базових понять дослідження – таких, як агресія, агресивність, агресивні дії та агресивна поведінка. Було розглянуто види агресивної поведінки старших дошкільників, причини їх виникнення та прояви агресивності у дошкільнят та визначено, що агресія – це зовнішній прояв внутрішнього дискомфорту. Д. Зільман обмежує використання терміну «агресія» до спроби нанесення тілесних або фізичних пошкоджень іншим людям. Визначення терміну агресії у різноманітних довідниках має широкий діапазон та різні напрямки пояснення. Проте можна помітити ключовий психологічний момент агресії – це негативна чи асоціальна поведінка.

За даними провідних фахівців, прояви агресії – це одна з доволі поширених у дошкільному віці проблем. На цьому наголошують у своїх дослідженнях О. Личко, О. Монахов, І. Овчаренко, Т. Рум'янцева та ін., зауважуючи, що ті чи інші форми агресивності притаманні для більшості 5-7-річних дітей.

Поняття агресії слід відрізнити від поняття агресивності. Більшість провідних фахівців під агресивністю розуміють цілеспрямоване нанесення дитиною фізичної або психологічної шкоди іншій особі, а під агресивною поведінкою – спосіб дій, в якому проявляється агресія. Агресивна дія – це прояв агресивності як ситуативної реакції. Якщо агресивні дії повторюються періодично, то в такому випадку ми говоримо про агресивну поведінку.

Якщо агресія розуміється як поведінка чи певні дії, то агресивність розуміється як риса, властивість особистості, яка характеризує готовність людини до агресивних дій.

Агресивність в дошкільному віці майже завжди носить тимчасовий, ситуативний характер, легко піддається корекції і при правильній організації життя в дошкільному закладі і в родині не закріплюється як риса характеру, а згладжується і зникає. Однак це відбувається тільки при терплячій і узгодженій роботі педагога, психолога та батьків.

Ми з'ясували, що основними причинами проявів агресії та агресивної поведінки в дітей можуть бути: проблеми виховання у сім'ї, а саме: байдужість або ворожість з боку мами і тата, зневажливе ставлення до особистості дитини, надмірний контроль або його відсутність з боку батьків; психологічні проблеми, з якими дитина не може впоратися самостійно (брак батьківської уваги, емоційна нестабільність і ситуативні причини). З такою психологічною проблемою як брак батьківської уваги дитина не може впоратися самостійно. Цілком природно, що будь-якій дитині від народження потрібна любов мами і тата, а також, їхня увага і турбота. У присутності близьких людей дитина відчувається впевненою в собі і захищеною, це створює в неї особливе відчуття безпеки. Чим дитина молодша, тим важливіше це для неї. Саме в такий спосіб закладається так звана «базова довіра до світу». Найголовніше у спілкуванні з дітьми – щирість. Як вже зазначалося, більшість вчених вважає, що прагнення до досконалості починає формуватися ще в дитинстві та підлітковому віці, та першочергово залежить від дитячо-батьківських відносин.

Поняття дитячо-батьківські відносини є досить широким і багатозначним, адже включає в себе батьківські установи та відповідні їм типи поведінки, батьківські позиції, типи батьківського ставлення, стилі виховання дітей та інше. Ми розглянули позиції дитячо-батьківських відносин, типи взаємодії в сім'ї за А. Шведовською. Вона виділила п'ять типів взаємодії в сім'ї, серед яких:

- гармонійна взаємодія, що характеризується взаємним прийняттям та погодженістю тактик дорослого та дитини, високою мотивацією спільної діяльності;

- конфліктний тип – характеризується неузгодженістю позицій дорослого й дитини у взаємодії з вираженою боротьбою за лідерство та низькою успішністю у співпраці;
- дистантний тип взаємодії характеризується емоційною холодністю та відстороненістю, низькою мотивацією спільної діяльності за досить високої ефективності;
- домінантна взаємодія «домінуючий дорослий – покійрна дитина», коли стосунки між дорослим та дитиною будуються за принципом влади та підпорядкування;
- домінантна взаємодія «домінуюча дитина – потураючий дорослий». Домінуюча позиція дитини проявляється в егоцентризмі. Конфліктність у відносинах майже відсутня.

На основі детального розгляду існуючої інформації стосовно дитячо-батьківських відносин, ми можемо з впевненістю сказати, що вони мають дуже великий вплив на розвиток дитини і формування відповідної поведінки.

Якщо батьки приділяють мало часу дитині, ігнорують її потреби і почуття, або задовольняють всі її забаганки, чи навпаки, реагують тільки на погану поведінку, тоді дитина починає усвідомлювати, що задля того, аби задовольнити очікування батьків та уникнути критики, вона має бути або бездоганною, або дуже поганою, що і є причиною формування агресивної поведінки.

Хоча зараз активно вивчають генезис агресивності і звертають увагу на вплив дитячо-батьківських відносин, досить мало приділяється уваги вивченню впливу саме батьківського ставлення на формування агресивної поведінки дітей. За визначенням А. Варги та В. Століна, батьківське ставлення – це система різноманітних почуттів щодо дитини, поведінкових стереотипів, що практикуються під час спілкування з нею, особливості сприймання та розуміння характеру й особистості дитини, її вчинків, що визначає рольову структуру сімейних відносин.

За результатами емпіричного дослідження нами було виявлено домінуючі типи сімейного виховання, а також рівні прояву агресивності та тривожності у

дітей старшого дошкільного віку. Також, у результаті емпіричного дослідження виявлено соціально-психологічні фактори, що провокують агресивну поведінку дітей старшого дошкільного віку, а саме: умови сімейного виховання, стиль сімейного виховання батьків та їх вплив на розвиток агресивної поведінки старших дошкільників. Психодіагностичне обстеження батьків показало, що у вибірці переважає авторитарний стиль сімейного виховання (авторитарна гіперсоціалізація прийняття, відкидання). На другому місці у вибірці представлений демократичний стиль сімейного виховання (кооперація, прийняття). Менше за інші представлено ліберальний стиль сімейного виховання (симбіоз, «маленький невдаха»). За результатами отриманих даних ми виділили п'ять груп дітей відповідно до стилю виховання в сім'ї (за класифікацією А.Я. Варги, В.В. Століна).

В ході дослідження було перевірено гіпотезу про те, що між стилем батьківського виховання і рівнем агресивної поведінки існує певний взаємозв'язок, а саме: не тільки авторитарний, а й поблажливий стиль виховання слугує причиною високого рівня агресивної поведінки серед дітей старшого дошкільного віку. Припущення про те, що тип сімейного виховання має вплив на прояви агресивності у дітей дошкільного віку, було підтверджено.

Нами були визначені та охарактеризовані рівні проявів агресивної поведінки дітей старшого дошкільного віку:

- високий рівень визначався тоді, коли діти самостійно, регулярно проводили боротьбу з іншими, задля досягнення своєї мети, швидко вступали у конфлікт, вирішували його за допомогою кулаків й іншими фізичними способам, не дотримувались культури поведінки на прогулянках, проявляли гіперактивність під час занять та поза ними;

- до середнього рівня ми віднесли дітей, які проявляли тимчасовий інтерес до розв'язання проблемних питань, ставилися до інших легковажно, неохайно користувалися іграшками, включалися у діяльність з легкою незадоволеністю та роздратованістю, часто гнівались на інших;

- низький рівень – це коли діти не виявляли бажання конфліктувати, без цікавості ставилися до агресивних дітей, здійснювали ті чи інші поведінкові

норми без зайвої тривожності чи непослуху, вважаючи, ніби це не є нагальною потребою і лише інколи включали гнів.

Перспективним напрямком розвитку наукової проблематики вважаємо вивчення впливу Інтернету та телебачення на формування агресивної поведінки дітей дошкільного віку; розробку та апробацію психокорекційних та психопрофілактичних заходів для батьків з метою подолання і попередження агресії дошкільників.

Також була розроблена та частково апробована корекційна програма «Подолай перешкоду» для дітей старшого дошкільного віку. Програма спрямована на зниження дитячої агресії, розвиток вміння розпізнавати свої емоції та інших людей, сприянню формування у дітей навичок неагресивного реагування на несприятливі умови, формуванню вміння бачити і пам'ятати добро, вчитися адекватним способам взаємодії та взаємодопомоги, формуванню вміння спокійно слухати співрозмовника, зниженню рівня ситуативної агресії у дітей, та емоційного напруження, навчити агресивних дітей прийнятних форм вираження гніву.

В ході апробації програми під час занять ми констатували поступові зміни в поведінці дітей. Це свідчить про ефективність психологічної роботи – зокрема, знизилась показники індексу загальної агресивності та рівня фізичної, вербальної, та непрямой агресії.

Таким чином, ми бачимо що стиль батьківського виховання, а також дитячо-батьківські відносини все ж таки мають вагомий вплив на рівень агресивної поведінки дітей старшого дошкільного віку. Стандартних підходів до виховання дітей старшого дошкільного віку недостатньо, тому батькам конче необхідно більше приділяти уваги вихованню почуття гідності кожної дитини, її значущості та незамінності як в сім'ї, так і в колективі. Значна частина дітей старшого дошкільного віку потребує серйозного корекційного впливу з метою зниження рівня їх агресивності. На поведінку дітей старшого дошкільного віку суттєво впливає тип батьківського ставлення, який може бути спричинений, зокрема, рівнем освіти батьків, соціальним та матеріальним статусом сім'ї, умовами виховання дитини.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Аверін В.А. Психологія розвитку дітей дошкільного віку : навч. посіб. Санкт-Петербург: изд-во Михайлова В.А. 2000. 379 с.
2. Агресивна дитина: як їй допомогти. Упоряд. О.А. Атемасова. Харків: Ранок, 2010.176с.
3. Агресія і насильство в сучасній реальності. рек. показч. Херсонський держ. ун-т; упоряд.:Н. А. Арустамова, Н. Я.Русанова; / ред. О. О. Козлова. Херсон: ХДУ, 2019.31 с. 2.
4. Аронсон Э. Общественное животное, Введение в социальную психологию: учебное пособие. Москва: Аспект пресс, 1999. 272 с.
5. Барченкова Н. И. К проблеме профилактики агрессивного поведения детей старшего дошкольного возраста. / Н.И. Барченкова, М. А. Арсёнова, Н. Н. Суворова. *Концепт: научно-методический электронный журнал*. 2013. Т. 3. С. 2671–2675. URL: <http://e-koncept.ru/2013/53537.htm>
6. Безруких М. М. Проблемные дети: Институт Российской. Академии образования Москва : УРАО, 2000. 312 с.
7. Беляєва С. Я. Про дитячу агресію. Дитячі негаразди: лікуємо любов'ю. Київ: Редакції загальнопед. газет, 2013.С. 11–18.
8. Берковиц Л. Агрессия: причины, последствия и контроль. Санкт-Петербург: Прайм - ЕВРОЗНАК, 2002. 512 с.
9. Бовть О. Б. Агресивні реакції та шляхи їх корекції в молодших школярів : автореф. дис. ... канд. психол. наук: 19.07.00. Київ., 2001. 18 с.
10. Большой психологический словарь ./ В.П. Зинченко, Б.Г. Мещерякова. Москва: Прайм-Еврознак, 2003. 672 с.
11. Бурлачук Л. Ф. Словарь-справочник по психодиагностике. Ф. 3-е изд. Санкт-Петербург: Питер, 2008. 688 с.
12. Бэрон Р. Агрессия / Р. Бэрон, Д. Ричардсон. Санкт-Петербург: Питер, 2000. 352 с.

13. Бэрон Р. Агрессия / Р. Бэрон, Д. Ричардсон. Санкт-Петербург: Питер. 1998. 336 с.
14. Бютнер К. Жить с агрессивными детьми. Педагогика, 1991. 144 с.
15. Варга А. Я. Системная семейная психотерапия: Краткий лекционный курс Санкт-Петербург: 2001. 144 с.
16. Вельдер Р. К вопросу о познавательной агрессивности. Востокведение, 1999. 352 с.
17. Глоссарий психологических терминов. / под. ред. Н. Губина. Москва: Наука, 1999. 512 с.
18. Гоббс Т. Сочинения. В двух томах. Том 1. Москва: Мысль. 1989. 622 с.
19. Дарвин Ч. Происхождение видов путем естественного отбора. Москва: Просвещение. 1987. 384 с.
20. Джемс У. Научные основы психологи .Харьков: Харвест. 2003. 528 с.
21. Дуткевич Т.В. Дошкільна психологія. Київ: Центр учбової літератури. 2007. 392 с.
22. Ениколопов С. Н. Агрессивное поведение у детей. Особый ребёнок: исследование и опыт помощи : материалы семинара «Организация службы, соц.-психол. помощи детям с острой школьной дезадаптацией и их семьям», Москва 4–7 мая 1998 г. / под ред. А. А. Циганок. Москва: Центр лечебной педагогики. Теревинф, 1998. Вып. 1. С. 18–26.
23. Захаров А. И. Как преодолеть страхи у детей .Москва: 1986. 112 с.
24. Ікуніна З. Шляхи профілактики та корекції агресивної поведінки дітей старшого дошкільного віку .Актуальні проблеми психології: зб. наук. пр. Ін-ту психології ім. Г. Костюка НАПН України/Ін-т психології ім. Г. С. Костюка НАПН України, Ін-т психології ім. Г.С. Костюка НАПН України. Київ: Срібна Хвиля, 2013.Т. 4: Психологія розвитку дошкільника,Вип.9.С.81-90.

25. Казаннікова О. В. Психологічний супровід агресивної дитини. Проблеми сучасної педагогічної освіти. Педагогіка і психологія. 2013. № 39 (3). С. 8–10.
26. Казміренко Л.І., Тужеляк Н.М. Проблема агресії як соціальний феномен в юридико - психологічному дискурсі: *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ*. 2011. №4.
27. Карпінська Т. С. Детермінанти та попередження агресивної поведінки старших дошкільників. *Вісник Національної академії Державної прикордонної служби України*. 2011. Вип. 3 . Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/Vnadps_2011_3_16.pdf
28. Кендалл Ф. Психотерапия детей и подростков. Санкт-Петербург: Питер.2002.432с.
29. Клайн В. Как подготовить ребенка к жизни. Москва: Прогресс. 1991. 279 с.
30. Кондаков И. М. Психология. Иллюстрированный словарь. Санкт-Петербург: Прайм – ЕВРОЗНАК, 2007. 783 с.
31. Кононенко О. Дитяча агресія: специфіка, причини виникнення, виховання вміння її долати .*Нова педагогічна думка*. 2019. № 3 (99)
32. Кордуэлл М. Психология. А – Я: Словарь-справочник / пер. с англ. К. Ткаченко. Москва: ФАИР-ПРЕСС, 2000. 448 с.
33. Коротченко Н. И. Влияние стилей семейных отношений на агрессивность личности ребенка: дис. ... канд. психол. наук : 19.00.01: Новосибирск, 2000. 197 с
34. Кравчук С. Л. Особливості психологічних детермінант агресивних проявів особистості : автореферат дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : спец. 19.00.07 «Педагогічна та вікова психологія» .Київ: 2002. 21 с.
35. Креч Д. Нравственность, агрессия, справедливость / Д. Креч, Р. Кратчфилд, И.Ливсон. Элементы психологии. Москва: 2001. 576 с.
36. Левин К. Разрешение социальных конфликтов / пер. с англ. И. Ю. Авидон. Санкт-Петербург: Речь, 2000. 408 с.

37. Левитов Н. Психологическое состояние агрессии. Вопросы психологии. 1972. №6. С. 168–173.
38. Локк Д. Избранные философские произведения в двух томах. Том I. Москва: Изд-во социально-экономической литературы. 1960. 736 с.
39. Марк Аврелий. Размышления. Санкт-Петербург: Эксмо. 2008. 416 с.
40. Маслоу А. Мотивация и личность. Абрахам Маслоу. Санкт-Петербург: Питер, 2008. 352 с.
41. Мен-Цзы / перевод с кит. В. С. Колоков / Санкт-Петербург: Петербургское Востоковедение, 1999. 352 с.
42. Мицкан Т. С. Агресивна поведінка дітей дошкільного віку: причини виникнення та профілактика : автореф. дис. ... канд. психол. Наук: 19.00.07 ; Острог: 2013. 20 с.
43. Монтескье Ш. О Духе Законов, или об отношениях, в которых законы должны находиться / Ш. Монтескье; пер. с фр. А. Г. Горнфельда. Москва: Издание Л.Ф. Пантелеева. 1990. 706 с.
44. Налчаджян А. Агрессивность человека. Санкт-Петербург: Питер, 2007. 736 с.
45. Насонова Е. Б. Влияние внутрисемейных отношений на эмоциональное поведение младшего школьника : автореф. Дисс. канд. психол. наук. Киев: 1990. 16 с.
46. Осницкий А. К. Психологический анализ агрессивных проявлений учащихся. Вопросы психологии. 1994. №3. С. 61-68.
47. Охрімчук Р. Багатолика агресія: Про агресивність в шкільному середовищі]. Початкова школа. 2003. №6. С. 4-7.
48. Охрімчук Р. Багатолика агресія: Про агресивність в шкільному середовищі]. Початкова школа. 2003. №7. С. 7–10.
49. Паренс Г. Агрессия наших детей /пер. с англ. Л. Г. Герцик, А. В. Решетникова. Москва: Форум, 1997. 160 с.
50. Петровский А. В. Психология о каждом и каждому о психологии. Москва : Российский открытый университет, 1992. 342 с.

51. Пирожков В. Ф. Криминальная психология. Книга вторая. Подросток в условиях социальной изоляции .Москва: Ось. 1998. 320 с.
52. Платонов К. К. Краткий словарь системы психологических понятий. Москва : Высш. шк., 1984. 174 с.
53. Психологический словарь / под ред. В.П. Зинченко, Б. Г. Мещерякова. Москва: Педагогика-Пресс, 1997. 440 с.
54. Психологічний словник /Авт.-уклад. В.В.Синявський, О.П.Сергеєнкова/ За ред. Н.А.Побірченко. К. Науковий світ, 2007. 274 с.
55. Психологія особистості: словник-довідник / за ред. П.П. Горностая. Київ: Рута, 2001. 320 с.
56. Реан А. А. Агрессия и агрессивность личности. *Психологический журнал*. Т.17. 1996. №5. С.3-17.
57. Реан А. А. Агрессия и агрессивность личности. *Психологический журнал*. Т.17. 2010. №5. С.3-15.
58. Реан А.А. Агрессия и агрессивность личности. *Психологический журнал*. 1996. № 5. С. 3–1
59. Румянцева Т. Р. Понятие агрессивности в современной зарубежной психологии. *Вопросы психологии*. – 1991. – № 1. – С. 30–34.
60. Румянцева Т.Г. Факторы, способствующие агрессии. Психология человеческой агрессивности / Под ред А.Е. Тарас. Минск: Карвест, 1999. С.64-115.
61. Саготовская Л. Г. Воспитание личности в условиях семейного коллектива. Томск: 1971. 208 с.
62. Сафуанов Ф. С. Психология криминальной агрессивности. Москва: Смысл, 2007. 300 с.
63. Світла Я.В. Причини виникнення агресивної поведінки дітей дошкільного віку: зб.тез доп. «Молода наука -2021» (м.Запоріжжя, 15 березня 2021р.). Запоріжжя, 2021. URL: <http://sites.znu.edu.ua/stud-sci-soc/4425.ukr.html>
64. Словарь-справочник родителей, имеющих детей с ограниченными возможностями / под ред. Л. Г. Гусяковой, С. Г. Чудовой. Барнаул, 2001. 92 с.

65. Смалько Ф.В. Сучасні аспекти вивчення поведінкової та вербальної агресії / Ф.В. Смалько, В.М. Ямницький. Психологія: реальність і перспективи. 2014. № 3. С. 135-138
66. Современный психологический словарь / сост. и общ. ред. Б. Г. Мещеряков, В.П. Зинченко. Москва: АСТ; СПб: ПРАЙМ -ЕВРОЗНАК, 2007.490 с.
67. Сухомлинский В. А. Сердце отдаю детям. Киев: Рад. шк., 1988. 272 с.
68. Сучасний тлумачний психологічний словник/за ред. В. Шапар. Харків: Прапор, 2005. 640 с.
69. Тард Г. Преступник и преступление. Сравнительная преступность. Преступления толпы / Габриель де Тард. Москва: Директмедиа Паблишинг. 2007. 744 с.
70. Философские трактаты Сюнь-Цзи. Исследование. Перевод. Размышление китаевода / Сост. Е. В. Якимова. Москва: Наталис. 2005. 432 с.
71. Фрейд А. Психология «Я» и защитные механизмы /пер. с англ. М. Р. Гинзбурга]. Москва: Педагогика-Пресс, 1993. 144 с.
72. Фромм А. Азбука для родителей: Москва .Астрель, 2003. 351 с.
73. Фромм Э. Анатомия человеческой деструктивности / Э. Фромм; пер. с англ. Э. М. Телятникова, Т. В. Панфилова. Изд-во: АСТ. 2004. 635 с.
74. Фурманов А. И. Детская агрессивность: психодиагностика и коррекция. Минск: Ильин В. П., 1996. 192 с.
75. Фурманов И. А. Агрессия и насилие : диагностика, профилактика и коррекция. Санкт-Петербург: Речь, 2007. 480 с.
76. Хекхаузен Х. Агрессия. Мотивация и деятельность: в 2 т. Москва: 1986, Т. 1. 405 с.
77. Швалб Ю. М. Возрастная психология., учебн. пособие Ю.М. Швалб, И. Ф. Муханова. Донецк: Норд-Пресс, 2005. 304 с.

78. Шевченко Н.Ф., Тищенко К.В. Дослідження впливу типу сімейного виховання на прояви агресивності у дітей дошкільного віку: SCIENTIFIC COLLECTION «INTERCONF». № 2(38).
79. Adler A. The course of human life as a psychological problem. *Human Development*. 1968. No 3. P. 542–546.
80. Ardrey R. *The hunting hypothesis : a personal conclusion concerning the evolutionary nature of man*. Glasgow: Collins, 1976. 242 p.
81. Bandura A. *Aggression : Social learning analysis*. N. Y., 1986. 197 p.
82. Bowlby J. Separation anxiety. *International Journal of Psychoanalysis*. 1960. N. 41. P. 89–113.
83. Buss A. H. *The psychology of aggression*. New York, 1961. P. 169–181.
84. Dodge K. A. Social information-processing factors in reactive and proactive aggression in children's peer groups / K. A. Dodge, J. D. Coie. *Journal of Personality and Social Psychology*. 1987. N 53. P. 170–191.
85. Eron L. D. Parent-child interaction, television violence, and aggression of children. *American Psychologist*. 1982. N 37. P. 197–211.
86. Eron L. D. Social class, parental punishment for aggression and child aggression / L. D. Eron, L. O. Walder, R. Toigo, M. M. Lefkowitz. *Child Development*. 1963. N 34. P. 849–867
87. Feshbach N. Children aggression / N. Feshbach, S. Feshbach. *Young children*. 1971. V. 26 (6). P. 201
88. Feshbach N. The Relations Between Empathy and Aggression in Two Age Groups / N. Feshbach, S. Feshbach. *Developmental Psychology*. 1973. N 1. P. 186–191.
89. Horney R. *The Neurotic Personality of Our Time*. N.Y., 1936. 289 p.
90. Kaufmann H. *Aggression and Altruism*. New York : Holt, Rinehart and Winston, 1970. P. 37–43.
91. Klein M. *Contributions to psychoanalysis*. London: Hogarth Press, 1948. 350 p.

92. Orpinas P., Frankovski R. The Aggression Scale: A Self-Report Measure of Aggressive Behavior for Young Adolescents. *Journal of Early Adolescents*. 2001. Vol. 21. N. 1. P. 50-67.

93. Tinbergen N. On war and peace in animals and man. Caplan A.L. the sociobiology debate. New York : Harper and Row, 1978. P. 76–99.

94. Zilman D. Hostility and aggression. N.Y., 1983. 361 p.

Тест-опитувальник батьківського ставлення Варги-Століна

Прізвище, ім'я, по батькові

Тест-опитувальник батьківського ставлення представляє собою психодіагностичний інструмент, орієнтований на виявлення батьківського ставлення до дітей. Батьківське ставлення приймається як система різноманітних почуттів по відношенню до дитини, особливостей по вихованню і розумінню характеру і особистості дитини, його вчинків.

Структура тесту була побудована на основі математичного значення значущих факторів. В результаті факторизації даних було отримано 4 фактори: «прийняття-відштовхування», «кооперація», «симбіоз», «авторитарна гіперсоціалізація», «маленький невдаха».

На кожне твердження дайте відповідь «так» або «ні».

Запитання тесту:

1. Я завжди співчуваю своїй дитині.
2. Я вважаю своїм обов'язком знати все, що думає моя дитина.
3. Я поважаю свою дитину.
4. Мені здається, що поведінка моєї дитини значно відхиляється від норми.
5. Потрібно якомога довше тримати дитину осторонь від реальних життєвих проблем, якщо вони її травмують.
6. Я відчуваю до дитини прихильність.
7. Добрі батьки оберігають дитину від життєвих труднощів.
8. Моя дитина часто неприємна мені.
9. Я завжди намагаюсь допомогти своїй дитині.
10. Бувають випадки, коли глумливе ставлення до дитини приносить їй велику користь.
11. Я відчуваю досаду щодо своєї дитини.
12. Моя дитина нічого не досягне у житті.
13. Мені здається, що діти знущаються над моєю дитиною.

14. Моя дитина часто здійснює такі вчинки, які окрім презирства нічого не варті.
15. Для свого віку моя дитина не зовсім зріла.
16. Моя дитина поводиться спеціально, щоб досадити мені.
17. Моя дитина вбирає у себе все погане, як губка.
18. Мою дитину важко навчити гарних манер, при найбільшому старанні.
19. Дитину потрібно тримати у суворих рамках, тоді з неї виросте порядна людина.
20. Я люблю, коли друзі моєї дитини приходять до нас додому.
21. Я схвалюю свою дитину.
22. До моєї дитини липне все погане.
23. Моя дитина не досягне успіхів у житті.
24. Коли в компанії знайомих говорять про дітей мені трохи соромно, що моя дитина не така розумна і здібна, як хотілось би..
25. Я жалію свою дитину.
26. Коли я порівнюю свою дитину з її ровесниками, вони здаються мені дорослішими і у поведінці і у судженнях.
27. Я із задоволенням проводжу з дитиною свій вільний час.
28. Мені шкода, що моя дитина росте і дорослішає.
29. Я часто ловлю себе на ворожому ставленні до дитини.
30. Я мрію про те, щоб моя дитина досягла всього того, що мені не вдалося у житті.
31. Батьки повинні пристосовуватись до дитини.
32. Я намагаюся виконати всі прохання моєї дитини.
33. Приймаючи сімейні рішення слід враховувати і думку дитини
34. Головна причина капризів моєї дитини – егоїзм, впертість і лінь.
35. У конфлікті з дитиною я часто можу визнати, що вона по-своєму права.
36. Діти рано дізнаються, що батьки можуть помилятися.
37. Я завжди зважаю на свою дитину.
38. Я відчуваю приязнь до дитини.
39. Я дуже цікавлюсь життям своєї дитини.
40. Неможливо нормально відпочити, якщо проводиш час з дитиною.
41. Найголовніше, щоб у дитини було спокійне і безхмарне дитинство.
42. Іноді мені здається, що моя дитина – нездатна ні до чого доброго.
43. Я поділяю захоплення своєї дитини.
44. Моя дитина може вивести із себе будь-кого.
45. Я поділяю гіркоту, смуток своєї дитини.
46. Моя дитина часто дратує мене.
47. Виховання дитини – суцільне тріпання нервів.

48. Суворі дисципліна у дитинстві – розвиває сильний характер.
49. Я не довіряю своїй дитині.
50. За суворе виховання діти дякують потім.
51. Інколи мені здається, що я ненавиджу свою дитину.
52. У моєї дитини більше недоліків, ніж позитивних якостей.
53. Я поділяю інтереси своєї дитини.
54. Моя дитина не спроможна що-небудь зробити самостійно, а якщо і зробить, то обов'язково не так.
55. Моя дитина виросте непристосованою до життя.
56. Моя дитина подобається мені такою, якою вона є.
57. Я ретельно стежу за станом здоров'я своєї дитини.
58. Я постійно захоплююсь своєю дитиною.
59. Дитина не повинна мати секретів від батьків.
60. Я не високої думки про здібності своєї дитини і не приховую цього від неї.
61. Дуже бажаю, щоб дитина товаришувала з тими дітьми, які подобаються її батькам.

Ключі до тесту

1. «Прийняття-відхилення» - 3, 4, 8, 10, 12, 14, 15, 16, 18, 20, 23, 24, 26, 27, 29, 34, 37, 38, 40, 42, 43, 44, 45, 47, 49, 51, 52, 53, 55, 56, 60.
2. «Кооперація» - 6, 9, 21, 25, 31, 33, 39, 35, 36.
3. «Симбіоз» - 1, 5, 7, 28, 32, 41, 58.
4. «Авторитарна гіперсоціалізація» - 2, 19, 30, 48, 50, 57, 59.
5. «Маленький(-а) невдаха» - 9, 11, 13, 17, 22, 23, 54, 61.

Порядок підрахунку тестових балів

При підрахунку тестових балів за всіма ознаками враховується відповідь «вірно». Високий тестовий бал по відповідним шкалам інтерпретується як:

- відштовхування;
- соціальна бажаність;
- симбіоз;
- гіперсоціалізація;
- інфантилізація.

Аналіз відповідей

1. «Прийняття-відштовхування»

Шкала показує інтегральне емоційне ставлення до дитини. На одній шкалі батькам подобається дитина такою якою вона є. Батьки поважають індивідуальність дитини, симпатизують їй. Батьки багато часу проводять з дитиною, поважають її інтереси і плани. На іншій шкалі: батьки виховують свою дитину погано, непристосованою до життя, їм здається, що дитина не досягне успіху. Батьки відчують до дитини смуток, злість, тощо. Вони не довіряють дитині та не поважають її.

2. «Кооперація»

Шкала показує соціально бажаний облік батьківського ставлення. Зміст шкали розкривається так: батьки зацікавлені в планах дитини, намагаються допомогти, співчують їй. Батьки високо цінують інтелектуальні та творчі здібності дитини, відчують гордість за неї. Вони задовольняють ініціативу і самостійність дитини. Батьки довіряють дитині, намагаються стати на його бік з будь-яких питань.

3. «Симбіоз»

Шкала відображає міжособистісний бар'єр у спілкуванні з дитиною. Батьки відчують себе з дитиною єдиним цілим, прагнуть задовольнити всі потреби дитини, огородити її від труднощів, неприємностей в житті. Батьки постійно відчують неспокій за життя дитини, котра здається їм маленькою та беззахисною.

4. «Авторитарна гіперсоціалізація»

Шкала відображає налагоджену форму керування поведінки дитини. Батьки вимагають від дитини дисципліни та виконання всіх вимог. За вияв своєї думки дитину буде покарано. Батьки слідкують за досягненнями дитини, його індивідуальними особливостями, думками, тощо.

5. «Маленький невдаха»

Шкала відображає особливості виховання і розуміння дитини батьками. Батьки вважають дитину маленькою. Інтереси, думки, почуття здаються батькам дитячими. Дитину вважають непристосованою, не успішною та відкритою для поганих справ. Батьки не довіряють своїй дитині. У зв'язку з цим батьки намагаються відгородити дитину від труднощів життя, вимогливо контролюють її дії.

Шкала агресивності (P. Orpinas, R. Frankovski)

Агресивна поведінка старших дошкільників може психологічно чи фізично травмувати інших дітей. Шкала вимірює ступінь агресивності (Orpinas, Frankowski) і передбачає отримання інформації про частоту прояву прямих форм фізичної (поштовхи, стусани, удари) і вербальної (образу, загрози, підбурювання) агресії, а також гніву (легкість виникнення та тривалість вспів протягом дня). Щоб уникнути тимчасових спотворень, респондентів просять відповідати, розглядаючи свою поведінку протягом останніх 7 днів. Діти ранжують свої відповіді за шкалою від «0» до «6 разів і більше». Отримані бали підсумовуються, загальний індекс агресивності знаходиться в межах від 0 до 66.

Інструкція. Дайте, будь ласка, відповідь, як часто ви здійснювали перераховані нижче дії стосовно інших дітей. Свої відповіді обведіть кружечком.

Таблиця Б.1

Шкала агресивності (P. Orpinas, R. Frankovski)

№ п/п		Протягом останніх 7 днів						
		0 разів	1 раз	2 рази	3 рази	4 рази	5 разів	6+ разів
1	Я дразнив інших дітей, щоб розсердити їх	0	1	2	3	4	5	6
2	Я був сердитим більшу частину дня	0	1	2	3	4	5	6
3	Я давав здачу дітям, які намагалися вдарити мене першими	0	1	2	3	4	5	6

Продовження табл. Б.1

4	Я говорив про інших дітей таке, що мої слова викликали сміх у всіх оточуючих	0	1	2	3	4	5	6
5	Я підбивав інших дітей до бійки	0	1	2	3	4	5	6
6	Я сильно штовхав інших дітей	0	1	2	3	4	5	6
7	Я легко сердився на інших дітей	0	1	2	3	4	5	6
8	Я затівав бійку, тому що був сердитий	0	1	2	3	4	5	6
9	Я бив кулаком, або копав ногою когось	0	1	2	3	4	5	6
10	Я обзивав інших дітей	0	1	2	3	4	5	6
11	Я погрожував травмувати або вдарити когось	0	1	2	3	4	5	6

Проективна методика «Неіснуюча тварина».

Проективна методика «Неіснуюча тварина» запропонована Друкаревич М. З.

Тест рекомендовано використовувати з дітьми старшого дошкільного віку (5-6 років) За допомогою нього можна досліджувати загальні особливості особистості дитини, агресивність, труднощі у спілкуванні. Методика може допомогти зрозуміти внутрішній світ дитини, те як вона сприймає оточуюче середовище.

Процедура: намалювати малюнок на аркуші папера А4, використовуючи олівці – простий і різнокольорові та гумку; скласти оповідання про тварину.

Інструкція: «Придумай і намалюй неіснуючу тварину, тобто таку, якої ніколи і ніде раніше не існувало і не існує. А також назви її неіснуючим ім'ям». За потреби дитину можна попередити про те, що не можна використовувати героїв казок і мультфільмів.

Оповідання можна складати у довільній формі (орієнтовно 10-15 речень). В описі бажано відобразити такі моменти: розміри тварини, де і з ким живе, чим харчується, чим зазвичай займається, чого боїться, для чого вона живе і яка

від неї користь, чи має друзів, ворогів. Можна попросити назвати три основні бажання, які є у тварини.

Стандартна інструкція (намалювати неіснуючу тварину) емоційно нейтральна. Тому в даному тесті існують додаткові завдання намалювати: найбільш злу і найстрашнішу тварину (дозволяє виявити найбільш приховані агресивні і депресивні тенденції, реакцію на загрозу). Щасливу тварину (цінності і прагнення досліджуваного). Нещасну тварину (характер побоювань, усвідомлені і неусвідомлені уявлення досліджуваного про його найбільш гострі проблеми, ступінь стійкості досліджуваного до різного ступеню стресів).

Тест тривожності «Вибери потрібне обличчя» (Р. Темпл, М. Доркі, В. Амен)

Ціль методики: Визначити рівень тривожності дитини. Методика призначена для дітей віком 4-7 років. Ступінь тривожності свідчить про рівень емоційної пристосованості дитини до соціальних ситуацій, показує ставлення дитини до певної ситуації, дає непрямую інформацію про характер взаємовідносин дитини з однолітками та дорослими в сім'ї та колективі.

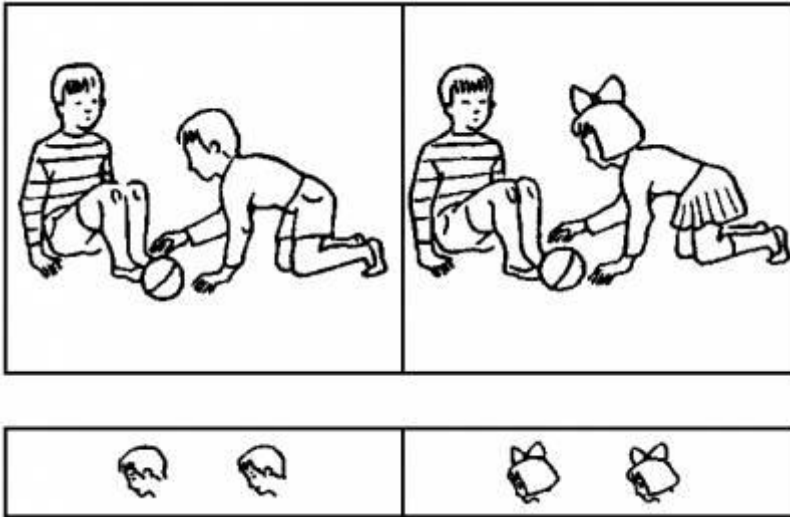
Експериментальний матеріал: 14 малюнків (8,5x11 см) виконаний у двох варіантах: для дівчинки (на малюнку зображено дівчинку) та для хлопчика (на малюнку зображено хлопчика). Кожен малюнок є деякою типовою для життя дитини ситуацією. Обличчя дитини на малюнку не промальовано, дано лише контур голови. Кожен малюнок забезпечений двома додатковими малюнками дитячої голови, що за розмірами точно відповідають контуру обличчя на малюнку. На одному з додаткових малюнків зображено усміхнене обличчя дитини, на іншому – сумне.

Проведення дослідження: Малюнки показують дитині в строго перерахованому порядку один за одним. Розмова відбувається у окремій кімнаті. Пред'явивши малюку малюнок, дослідник дає інструкцію.

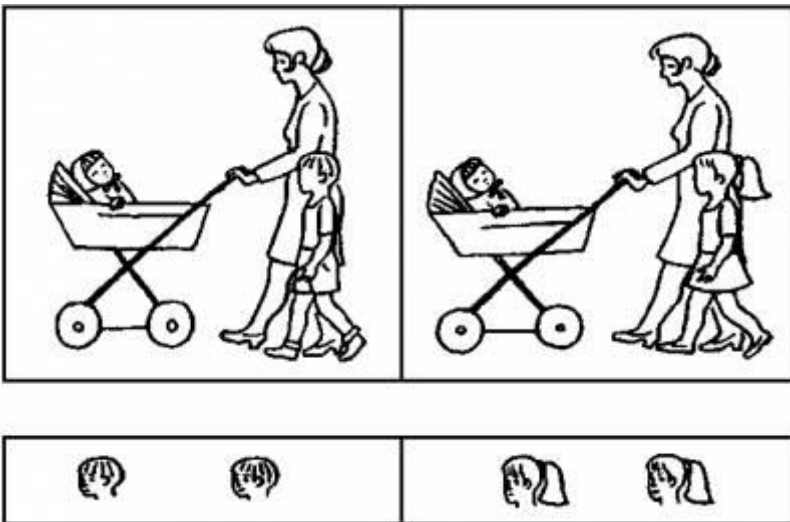
Інструкція

1. Гра з молодшими дітьми. «Як ти думаєш, яке обличчя буде у дитини: веселе чи сумне? Він (вона) грає з малюками».
2. Дитина і мати з немовлям. «Як ти думаєш, яке обличчя буде у цієї дитини: сумне чи веселе? Він (вона) гуляє зі своєю мамою та малюком».
3. Об'єкт агресії. «Як ти думаєш, яке обличчя буде у цієї дитини: веселе чи сумне?»
4. Одягання. «Як ти думаєш, яке обличчя буде у цієї дитини сумне чи веселе? Він (вона) одягається».
5. Гра зі старшими дітьми. «Як ти думаєш, яке обличчя буде у дитини: веселе чи сумне? Він (вона) грає зі старшими дітьми».

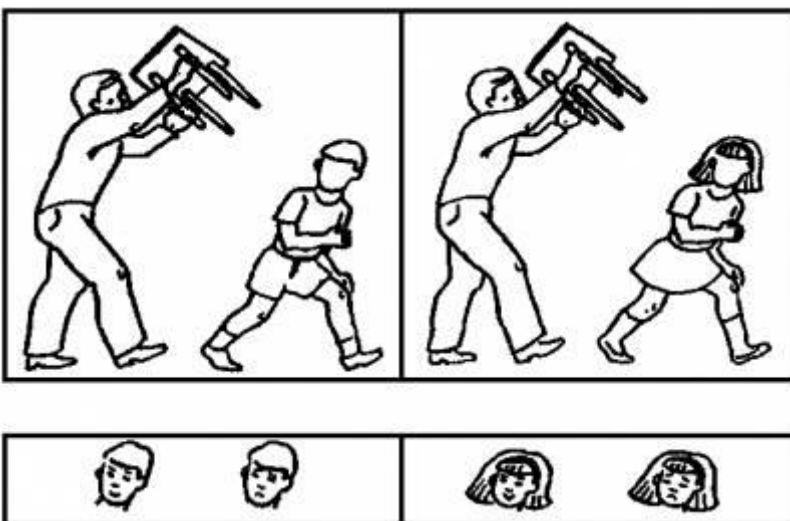
6. Укладання спати на самоті. «Як ти думаєш, яке обличчя буде у цієї дитини: сумне чи веселе? Він (вона) йде спати».
7. Умивання. «Як ти думаєш, яке обличчя буде у цієї дитини: веселе чи сумне? Він (вона) у ванній».
8. Догана. «Як ти думаєш, яке обличчя буде у цієї дитини: сумне чи веселе?»
9. «Як ти думаєш, яке обличчя буде у цієї дитини: веселе чи сумне?»
10. Об'єкт агресії. «Як ти думаєш, яке обличчя буде у цієї дитини: веселе чи сумне?»
11. Збирання іграшок. «Як ти думаєш, яке обличчя буде у цієї дитини: веселе чи сумне? Він (вона) прибирає іграшки».
12. Ізоляція. «Як ти думаєш, яке обличчя буде у цієї дитини: сумне чи веселе?»
13. Дитина з батьками. «Як ти думаєш, яке обличчя буде у цієї дитини: веселе чи сумне? Він (вона) зі своїми мамою та татом».
14. Їжа на самоті. «Як ти думаєш, яке обличчя буде у цієї дитини: сумне чи веселе? Він (вона) їсть».
15. Щоб уникнути нав'язування виборів, у дитини в інструкції чергується назва особи. Додаткові питання не задаються дитині.
16. Вибір дитиною відповідної особи та словесні висловлювання дитини можна зафіксувати у спеціальному протоколі (бланки мають бути підготовлені заздалегідь).

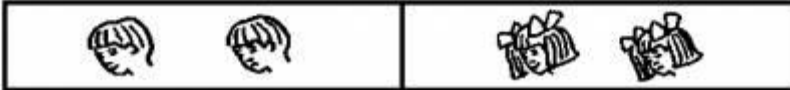
Мал. 1. Гра дитини з молодшими дітьми. Дитина в даній ситуації грає з двома малюками.

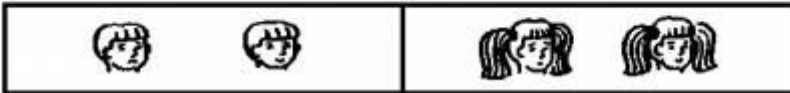
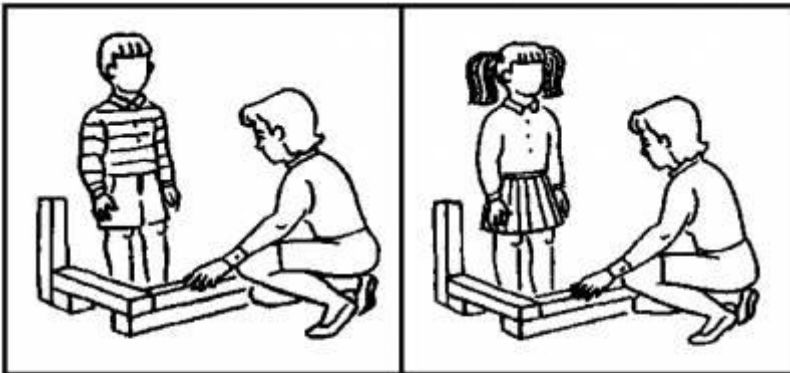
Мал. 2. Дитина і мати з немовлям. Дитина йде поруч з матір'ю, яка везе коляску з немовлям.

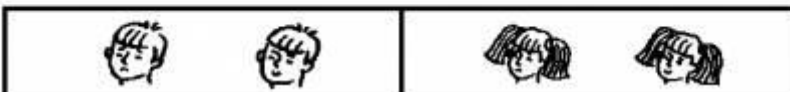
Мал. 3. Об'єкт агресії. Дитина тікає від нападника на нього однолітка.

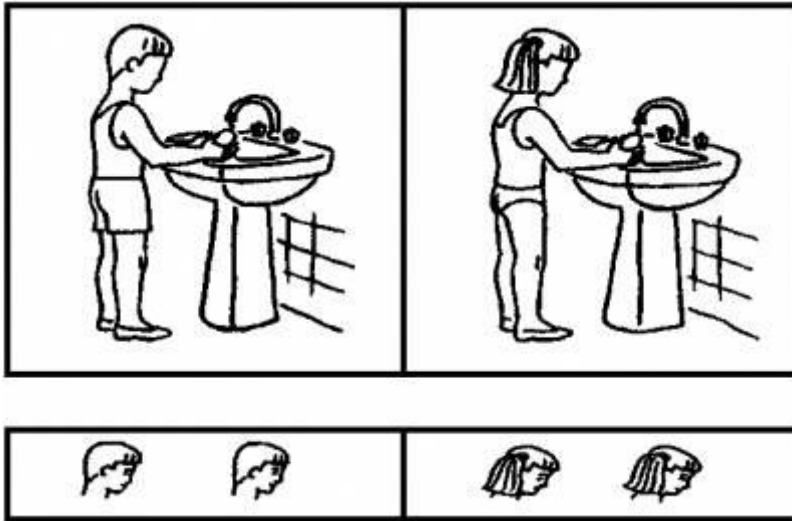
Мал. 4. Вдягання. Дитина сидить на стільці і одягає черевики.

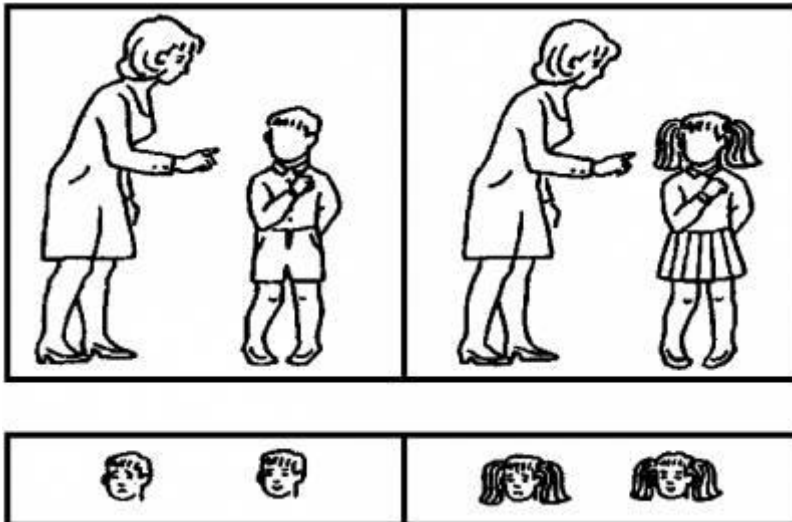
Мал. 5. Гра зі старшими дітьми. Дитина грає з двома дітьми, які старші за нього за віком.

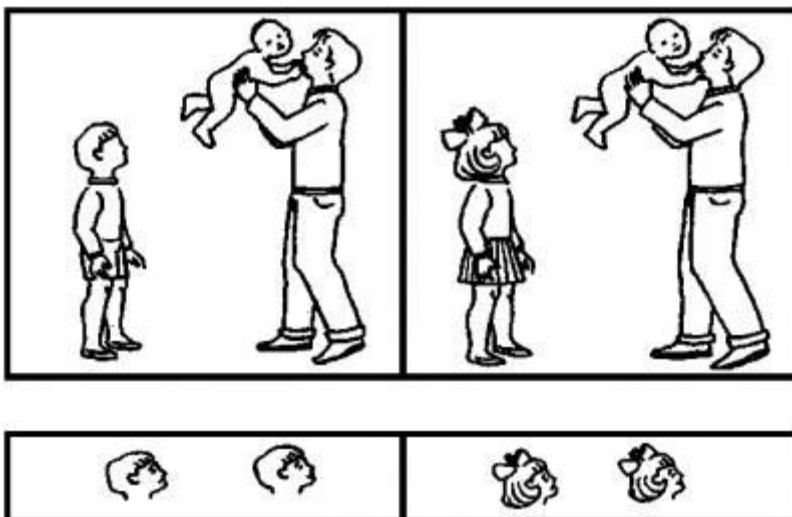
Мал. 6. Вкладання спати на самоті. Дитина йде до свого ліжка, а батьки не помічають його і сидять на дивані спиною до нього.

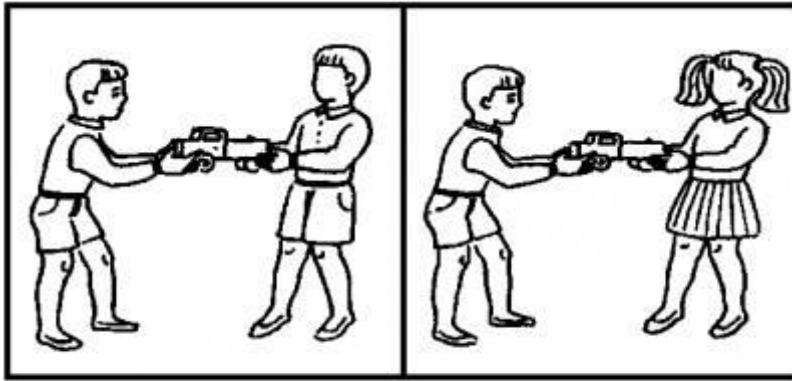
Мал. 7. Умивання. Дитина вмивається у ванній кімнаті.

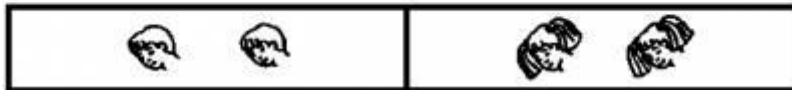
Мал. 8. Догана. Мати, піднявши вказівний палець, суворо вимовляє дитині за щось.

Мал. 9. Ігнорування. Батько грає з малюком, а більш старша дитина стоїть на самоті.

Мал. 10. Агресивний напад. Одноліток відбирає іграшку у дитини.

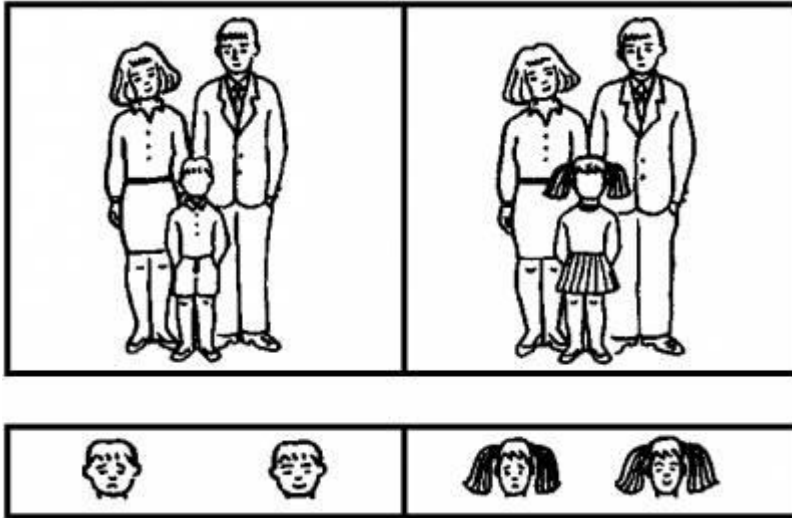

Мал. 11. Збирання іграшок. Мати і дитина прибирають іграшки.

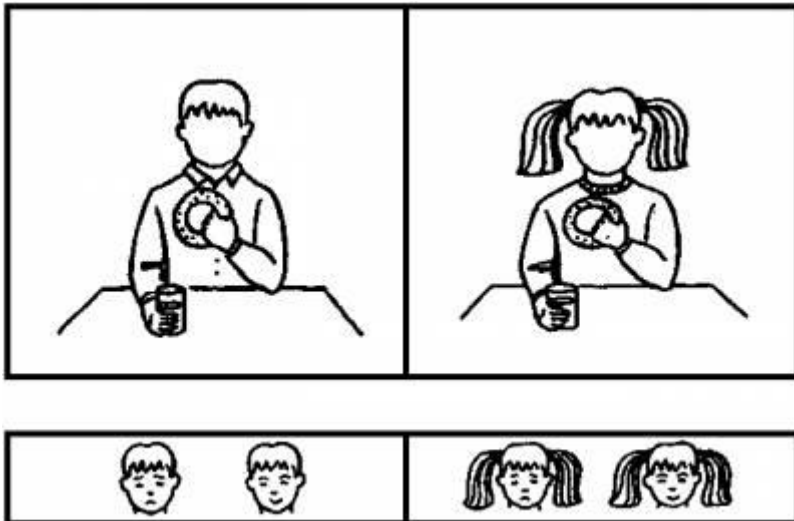

Мал. 12. Ізоляція. Двоє однолітків втікають від дитини, залишаючи його на самоті.

Мал. 13. Дитина з батьками. Дитина стоїть між матір'ю і батьком.

Мал. 14. Їжа на самоті. Дитина сидить одна за столом.

Тест тривожності «Вибери потрібне обличчя» (Р. Темпл, М. Доркі, В. Амен)

Ім'я дитини:			
Вік дитини:			
Дата проведення обстеження:			
Дані обстеження			
Номер і зміст малюнка	Вислови дитини (приклади)	Вибір обличчя	
		Веселе	Сумне
1. Гра з молодшими дітьми		+	
2. Дитина і мати з немовлям		+	
3. Об'єкт агресії	Хоче вдарити його стільцем.		+
4. Одягання	У нього сумне обличчя	+	
5. Гра зі старшими дітьми	Тому що у нього діти	+	
6. Укладання спати в самотності	Я завжди беру спати з собою іграшку		+
7. Умивання	Тому що він умивається	+	
8. Догана	Гуляє з мамою. Люблю гуляти з мамою		
9. Ігнорування	Тому що малюк тут		+
10. Агресивний напад	Тому що хтось відбирає іграшку		+
11. Збирання іграшок	Сумне, бо мама його змушує	+	
12. Ізоляція	Мама хоче піти від нього	+	
13. Дитина з батьками	Мама і тато гуляють з ним	+	
14. Їжа на самоті	П'є молоко, і я люблю	+	

Кількісний аналіз полягає в наступному.

На підставі даних протоколу обчислюється індекс тривожності дитини (ІТ), який дорівнює вираженому в процентах відношенню числа емоційно негативних виборів до загального числа малюнків.

$$ІТ = \frac{\text{Кількість емоційно негативних виборів}}{14} \times 100\%$$

За індексом тривожності (ІТ) діти віком від 3,5 років до 7 років умовно можуть бути розділені на три групи:

1. Високий рівень тривожності. ІТ за величиною більше 50%.
2. Середній рівень тривожності. ІТ знаходиться в межах від 20% до 50%.
3. Низький рівень тривожності. ІТ розташовується в інтервалі від 0% до 20%.

У ході якісного аналізу кожен відповідь дитини (другий стовпець протоколу) аналізується окремо. На основі такого аналізу робляться висновки щодо емоційного досвіду спілкування дитини з оточуючими людьми і того сліду, який цей досвід залишив у душі дитини. Особливо високим проєктивним значенням у цьому зв'язку мають мал. 4 (одягання), 6 (укладання в ліжку на самоті), 14 (їжа на самоті). Діти, в цих ситуаціях роблять негативні емоціональні вибори, з високим ступенем ймовірності будуть мати високий ІТ. Діти, що роблять негативні емоційні вибори в ситуаціях, зображених на мал. 1 (дитина і мати з немовлям), мал. 7 (умивання), мал. 9 (ігнорування) і мал. 11 (збирання іграшок), з великою ймовірністю отримують високий або середній індекс ІТ.

Опитувальник для дітей старшого дошкільного віку

1. Розкажи про злість, яка вона?
2. Яка це зла людина?
3. Як позбутись злості?
4. Ти знаєш, що таке роздратованість?
5. Що може тебе роздратувати?
6. Як ти демонструєш свою роздратованість?
7. Чому з'являється гнів?
8. Як ти гніваєшся?
9. Чи часто ти гніваєшся?
- 10.Що у тебе викликає почуття гніву?
- 11.Що таке жорстокість?
- 12.Які прояви жорстокості характерні тобі?

Анкета для батьків дітей старшого дошкільного віку

Шановні батьки! Кожну позитивну відповідь на запропоноване твердження оцінюйте 1 балом.

1. Часом здається, що в неї вселився злий дух.
2. Вона не може промовчати, коли чимось незадоволена.
3. Коли хтось заподіює їй зло, вона обов'язково намагається відплатити тим самим.
4. Іноді їй без причин хочеться вилаятися.
5. Трапляється, що вона із задоволенням ламає іграшки, щось розбиває, патрає.
6. Іноді вона так наполягає на чомусь, що оточуючим уривається терпець.
7. Вона не проти подразнити тварин.
8. Вона не сприймає вашу думку з приводу чогось.
9. Дуже сердиться, коли їй здається, ніби хтось з неї глузує.
10. Іноді має бажання зробити щось погане.
11. Прагне зробити все навпаки.
12. Часто не за віком буркотлива.
13. Вдає самостійну й рішучу.
14. Любить бути першим, командувати, підкоряти собі інших.
15. Невдачі викликають у неї сильне роздратування, бажання знайти винних.
16. Легко свариться, провокує бійку.
17. Намагається спілкуватися з молодшими і слабшими.
18. Часто не в гуморі.
19. Не поступається, не ділиться.
20. Упевнена, що будь-яке завдання виконає краще за всіх.